

GERGELY ANDRÁS

Települések, lakások és lakóik a századforduló Magyarországn

Két fő kérdésre igyekszünk a következőkben — nem annyira az újat állítás, hanem inkább az összegezés szándékával — választ adni: *hol* élt és *hogyan* élt Magyarország lakossága a századforduló idején?

Az első kérdés a *településvizonyok*, a második a szűkebb értelemben vett *lakásvizonyok* vizsgálatát követeli meg.

A települési viszonyok

A statisztika a településeket elsősorban nagyság szerint rendezi. Ha megfigyeljük a korszakunkban egyre növekvő népesség százalékos eloszlását a különböző nagyságú településeken, megállapíthatjuk, hogy a lakosság koncentrációja, nagyobb lélekszámú településekbe történő átcsoportosulása nagymértékben előrehaladt.

A lakosság %-os eloszlása a települések lélekszámának nagysága szerint

Lélekszám	1869	1880	1890	1900	1910
0— 1 000	} 78,1	32,1	28,6	25,4	22,6
1 000— 5 000		44,0	44,9	44,7	43,6
5 000— 10 000	8,2	8,0	8,1	9,5	10,1
10 000—	13,7	15,8	17,4	20,4	23,7
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Az összlakosság növekedése a részarányok adatait még hangsúlyosabbá teszi, hiszen pl. 1869—1900 között a kétezren aluli népességű helységek lakossága 2,30%-kal, az ötvenezeeren felülieké pedig 202,40%-kal nőtt. A tényleges változások azonban a fenti szám adatok mögött rejlnek. Azonos népességű hely lehet városi vagy falusi jellegű, máskor a gyarapodó lakosságű helység magasabb kategóriába kerül, s így a növekvő lakosság folytán látszat-koncentráció alakulhat ki. Közelebb áll tehát a valóságos helyzethez, ha a lakosságot a városi és falusi népesség *jogi helyzet szerinti* csoportjaira bontjuk.

A mintegy 140 város népességének gyarapodása (1869—1910 között 85,70%) sokkal gyorsabb, mint az összlakosságé, tehát a városba tömörülés folyamata százazrek életében jelentette az élet egészének újjászervezését. A városba

A városi és vidéki népesség aránya %/o-ban

	1869	1880	1890	1900	1910
város	14,8	16,1	17,4	19,2	20,4
vidék	85,2	83,9	82,6	80,8	79,6

„tömörülés” statisztikai fogalma mögött azonban eltérő irányú folyamatok rejlenek. A Budapesten ipari munkát keresők éppúgy, mint a kecskeméti tanya-világot benépesítő földművelők, a „városi” lakosság számát gyarapítják. Nem elégedhetünk meg tehát a statisztika által nyújtott csoportosítással, hanem a *tényleges* településtípusok szerint kell a lakosságot csoportosítanunk.

A következőkben — a népesség számát (1), a lakás és munkahely térbeli különválását (2), az ipar-forgalmi népesség arányát (3) és a település funkcióját (4) figyelembe véve — hat fő (*tényleges* és nem jogi) településtípust különböztetünk meg az akkori Magyarországon. (*Tanya, puszta, falu, mezőváros, város, főváros*).

A népesség fenti településtípusok szerinti megoszlásáról a fővárosi agglomerációt leszámítva a statisztikák nem nyújtanak pontos képet. (A pusztai népesség pl. a községek; a tanyai viszont az általunk mezővárosként jellemzett helységek lélekszámában rejtezik stb.) Becsléseink szerint a következő arányokban oszlott meg a lakosság e fő településtípusok szerint 1910-ben:

Magyarország népességének megoszlása a fő települési típusok szerint

Településtípus	Lélekszám		%	
tanya	1 200 000		6,5	
puszta (és egyéb agrárjellegű terület)	800 000	2 000 000	4,3	10,8
falu	10 954 080		60,3	
mezőváros	2 500 000	13 454 080	13,7	74,0
város	1 700 000		9,2	
főváros	1 110 453	2 810 453	6,0	15,2
Magyarország		18 264 533		100,0

(E felosztásból azonban még mindig kevéssé következtethetünk pl. az urbanizáltság fokára; a mezőváros városias magot és agrárnépességet egyaránt magában foglal; de a különválasztott tanyai népességnek is lehet háza a mezővárosban stb.)

A *tényleges* településtípusokat figyelembe véve korszakunkban a két szélső pólus, a tanya és a főváros tekinthető dinamikus, lélekszámban gyarapodó, minőségileg differenciálódó településnek. Ennek megfelelően figyelmünket első sorban e dinamikus típusokra fordítjuk.

A népesség gyarapodása területileg ott jelentkezik erőteljesebben, ahol a termelőrők fejlődése az átlagot meghaladja. Kevéssé ismeretes, hogy Magyarországon a népesség *gyarapodásának* jelentősebb hányada még korszakunkban is a külterületi népességre jut.

A népesség gyarapodása a külterületi népesség arányában

1869—1930. évi népgyarapodási arányszám (%)	A járások száma, ahol a külterületen élő népesség aránya 1930-ban				
	0—10	10—20	20—30	30—40	%
0—20	8	16	4	—	—
20—40	11	13	12	1	2
40—60	11	12	10	1	2
60—100	2	11	4	7	2
100—	2	3	4	9	4

Megfigyelhető, hogy a stagnáló járásoknak alacsony a külterületi hányadosa: 28-ból 24-nek 20%-on aluli a külterületi népessége. Ezzel szemben az igazán dinamikus, duplázódó 22 járás közül csak ötöt találunk ebben a kategóriában. Hasonló a helyzet a városokban is.

A dinamikus, ebben a négy évtizedben 60%-o feletti gyarapodású városok (egy kivétellel) a 20%-on felüli külterületi népességük közül kerülnek ki.

A statisztika külterület-fogalma mögött két, lényeges vonásokban különböző településtípus rejlik: a tanya és a puszta. Mindarra a dinamikára, amelyet a statisztikák az egész külterületre vonatkozóan kimutatnak, elsősorban a magyar tanyarendszer fejlődésében találhatunk feleletet.

1. A tanya

A tanya olyan magányos település-típus, ahol csak egy családtag vagy egy család — s esetenként szolgáló, cseléd — él. A lakóhely és munkahely közvetlen, szerves egységet alkot. A lakóhely nemcsak a gazdaság centruma, hanem a művelt földterületnek is középpontjában van. Funkcionális alapja: a kizárólag egyéni földhasználaton alapuló, mind intenzívebbé váló gazdálkodás az év nagy részében vagy egészében a munkaerő állandó jelenlétét igényli.

A külterületi népesség — végeredményben a tanyák népessége — a belterülethez viszonyítva! — 1864—1910 között többnyire már csak 2—3%-kal gyarapodik az utóbbihoz viszonyítva. A tanyásodás folyamata tehát a városok többségénél már 1864-ben lezárult. Kiugró azonban Kecskemét és Kiskunfélegyháza 12%-os külterületi részaránygyarapodása; s ebbe a típusba sorolhatjuk Szegedet is, amelynek külterületi népessége negyven év alatt 26 ezerről 40 ezerre növekszik. A tipikusnak tekinthető Kecskeméten 1890—1930 között a belterületi népesség 19,2%-kal, a külterületi népesség 117,9%-kal, az össznépesség pedig 59,9%-kal gyarapodott. Tehát a népességfelesleg, amely más városoknál az el- és kivándorlásban vezetődött le, Kecskeméten s a hasonló fejlődésű vidékeken a tanyásodás újabb — harmadik — hullámát indította el. E demográfiai mozgás mögött a magyarság — a Tisza-szabályozás melletti — második legnagyobb tájformáló vállalkozása rejlik: a futóhomok meghódítása. A futóhomok a talaj tavaszi vízbőségére alapozva, szőlővel és gyümölcscsel megköthető. Ezt az óriási lehetőséget váltotta valóra óriási munkával a futóhomok népe.

A tanyásodás egymást követő hullámai egyre intenzívebb gazdálkodási formák realizálását tették lehetővé. Az állattartásra (1), majd a legelők feltörése nyomán a gabonatermesztésre (2) berendezkedő tanyai gazdálkodás következő (3) hulláma már külsődleges megjelenésében sem tekinthető extenzív formának,

s olyan kulturális szintet követel, hogy egykorúan egész elmélet modelljének számíthatott („kert-Magyarország”); s ma is az intenzív, szakszerű gazdálkodás fogalma elsősorban a homoki kultúra képzetét kelti bennünk. A kitelepülés egymást követő hullámai a tanyásodás (s vele párhuzamosan a mezővárosi fejlődés) típusait is meghatározzák. A *debreceni út* a hagyományos, extenzív állattenyésztésen (ló, szarvasmarha) alapuló tanyás-gazdálkodás. A *békési út* a gabonatermelő, sertésenyésztő; a *kecskeméti út* a szőlő- és gyümölcstermesztésen alapuló tanyai és mezővárosi gazdálkodás. Ha a kecskeméti utat „homoki útnak” nevezzük, úgy belefoglalhatjuk a „nyírségi utat” is, amely a homok kapás-növények (és részben gyümölcsösök) útján történő hasznosítására irányul. A tanyai életforma alapvető közössége ellenére egészen különböző életmódot követel és tesz lehetővé egy-egy formáció.

Összességükben a tanyák a Kárpát-medence 1/3-án, 15,3 millió kat. holdon, a tizenöt alföldi megyében gazdálkodtak. A tanyai gazdálkodást folytató népesség körülbelül egyharmada, egymillió ember élt tanyán. A *tanyák* számát — minden felmérés híján — lehetetlen felbecsülnünk.

A tanyai élet már akkor is jelentkező hátrányait két alapvető okra: a közlekedés nehézségeire és a társadalmi kontroll hiányára vezethetjük vissza. Ebből fakad az egészségügyi, iskolázottsági, kulturális, közbiztonsági hátramaradottság, amely különösen élesen nyilvánult meg a ritka tanyai település-hálózat és a nagy mezőváros kontrasztjában, különösen a „debreceni út” esetében.

Az élet többet követelt a tanyaiaktól: önállóságot, több munkát, korábbi felkelést piacozás vagy iskolabajjárás esetén, későbbi nyugvást — munkaerő híján — a nagy munkák idején.

A tanyán egy gazdálkodó család s esetenként a szolgáló, cseléd lakott együtt. Az egymásrautaltság néhol a patriarchális viszonyt őrizte, máshol éppen a teljes kiszolgáltatottságot jelentette. Az egy évre szegődött kanászgyerek vagy libapasztorlány hónapszámra nem láthatta szüleit. Egy-egy hazatérés félnapi gyalogutat is jelenthetett, ha csak a gazdának is nem volt útja „befelé”. Közelebb eső tanyákban, ahol esetleg a jobbmódú gazda nem lakott kinn, s a tanyán élők az öregbéres irányítása alatt végezték dolgukat, valamivel jobb soruk volt az elszegődötteknek; akik ilyenkor telente, egymáshoz átjárva cserélték ki véleményüket gazdáikról, s ennek alapján kísérelték meg újévkor, hogy másik tanyára, remélt jobb körülmények közé kerüljenek. (Mennyi állapot van? Van-e béresgyerek, szolgáló? — lehetett kikapogatni ilyenkor, szegődés idején a munkakörülményeket. „Eddig hol szolgált?” — kérdezte viszont a gazda, aki számontartott minden környékbeli gazdaságot, s tudta, hogy hol mennyit követeltek a bérestől.) Esztendő végéig aztán — az aratás és a szüret kivételével — nem is volt több nagy mozgás a tanyavilágban.

A tanyavilág külön világ, de nem elkülönült világ. Tömörkény találkozott Szeged és Szabadka között olyan parasztokkal, akik soha nem jártak egyik városban sem; de ezt az esetet már ő is elbeszélésre érdemesnek tartotta. Jogilag városslakók voltak, s a hivatalok mellett a piac, az iparcikküzletek is hetente-havonta a városba szólították őket. A közlekedés eszköze kizárólag a lovaskoesi, csak a háború után épülnek az első tanyai vasutak (Szeged, Kecskemét). A távolság, magukra hagyatottság miatt — bár településük aránylag fiatal — a legtöbbit őrzik meg a régi paraszti életformából. A modern élet hatásai elerőtlenedve érik el őket, még a történelem viharai is csak szellővé esendesedve jutnak el hozzájuk (Móra: „Ének a búzamezőkről”).

2. A p u s z t a

A pusztá olyan csoportos településtípus, ahol a lakóhely és munkahely, mint a nagybirtok gazdasági központja, közvetlen, szerves egységet alkot, lakosságának döntő többsége társadalmilag homogén. (Jogilag a pusztá külterületi lakott hely, vagy eszmei község.)

A puszták többségükben a jobbágyfelszabadítás után települtek, vagy nyerték el új funkciójukat, amikor a nagybirtoknak a „szabad” munkaerő megkötésével kellett munkaerőszükségletét biztosítani. Az egész éven át foglalkoztatott munkaerőt gyakorta új munkahelyen, korábbi legelőkből lett szántóföldeken kellett letelepíteni. Mivel maguk a munkások önálló gazdálkodást nem folytattak, a település nem a falu mintájára szerveződött. Szemben a tanyával, itt nem az egyes lakások és munkahelyek, hanem a koncentrált lakóhely és koncentrált munkahely egységét kellett biztosítani. Rendszerint hosszú házsorok és hosszú istállósorok épültek, egymástól néhány lépésnyire, vagy közös tető alatt, majd kiegészítő gazdasági épületek, magtárak voltak még a település szükségszerű elemei. Néha kastély, urilak volt a pusztá szervező eleme; ha ez hiányzott, akkor lehetetlen települési rendet és típusokat feltárni.

A puszták döntő többségén a *települési funkciót* a gazdálkodás jelentette, amint a fatelepek, kő-, és szénbányák munkástelepei is alárendelődtek a termelési folyamatnak. A pusztá, mint település, sajátossága, hogy lakossága — a kevés gazdatisztet, ispánt stb. leszámítva — teljesen homogén; annak következményeképpen, hogy valamennyien egy koncentrált és csak egyfajta (ti. mezőgazdasági) tevékenységet végző munkahely alárendeltjei. Valamennyien komenciós eselédék, s a szigorú pusztai eseléd-hierarchia (amely a századfordulóra már csak a régi tényleges különbségek eszmei lenyomatát őrzi) sem takarhatja el sorsuk azonosságát. Sorsuk a munka, amely számukra az étellel azonos, nincs elkülönült szabadidő, pihenőnap. Nemcsak munkatevékenységük, életük is szigorú ellenőrzés alatt áll. A pusztán fizikai lehetetlenség egy újságot észrevétlenül elolvasni, s a cselédtörvény szerint lakásukban nem alhat vendég, s ez többnyire a látogatást is lehetetlenné teszi.

A tanyai településsel szemben előnyük a koncentrálttság (esetleg van iskola, templom, kocsmá, bolt) és a jobb közlekedés; hátrányuk, hogy *nincs szerves kapcsolatuk semmilyen más településsel*, s ezért elzárkózottságuk — lehetőségeik ellenére — sokkal nagyobb, mint a tanyai településeké.

A pusztai népesség száma korszakunkban már változatlan marad. Egy-egy pusztá lakosságát 50—500 főre becsülhetjük. A pusztai településtípus elsődleges elterjedési területe a Dunántúl, különösen Fejér, Tolna, Somogy megyék, ahol a népesség kb. 25⁰/₀-a élt pusztán, de találhatunk a Duna-balparton, a Tiszántúlon, a Duna—Tisza közén, egyáltalán mindenütt, ahol többezer holdas nagybirtokok voltak magán, egyházi és állami kézen.

3. A f a l u

A századforduló Magyarországnak döntő többsége falun élt. A falu olyan csoportos településtípus, ahol a lakóhely és munkahely jelentős részben egybeesik, amennyiben a lakóhely egyúttal a gazdaság központja is, de a munkahelynek már nem központja, mivel a földek a lakóháztól már függetlenül, a határ különböző pontjain helyezkednek el. E település funkciója az egyéni és kollektív földhasználat szintézisének megvalósítása.

A falvak lélekszáma 200-tól 5000-ig terjed; azon felül már a mezővárosok közé sorolom.

A falvak nagyságrendjének területi eloszlása rendkívül egyenlőtlen. A Dunántúl nagyobb része az aprófalvak vidéke. Közepes nagyságú falvakat találhatunk a Sárreéten, a Kisalföldön, Északon, Pest-környéken; míg az Alföld az óriásfalvak vidéke. Ez a településeloszlás nem kizárólag a török hódítás következménye. Major Jenő számos mai törpefaluról mutatta ki, hogy népessége a XVIII. sz. óta folytonosan csökken, s arra is felhívja a figyelmet, hogy a gyengébb minőségű, irtásos, savanyú erdei talaj és az aprófalvak elterjedése között igen szoros összefüggés mutatható ki. Valóban elképzelhető, hogy a kapitalizmusban nagyobb jelentőségre szert tevő különbözeti földjáradék valósággal kiélezi a különbségeket. Tény, hogy a kisebb falvak kisebb módrról tanúskodnak, s a lakosság vagyoni differenciálódása is a nagyobb falvakban haladt inkább előre. Az egyke is csak az aprófalvak népfogyasztója még a századfordulón.

Győrffy István kertés és csűrös, más kifejezéssel halmaz és utcás típusokat különböztetett meg. Harmadikként társíthatjuk hozzá a telepítéses-sakktábla falvakat. E típusok és kialakulásuk, elterjedésük bemutatását mellőznünk kell.

Ila a természeti szépséget nélkülözte, a falvak külső képe többnyire viaszgatalan látványt nyújtott. Zsupfedeles, alacsony, kisablakos házak sorakoznak egymás mellett. Nyáron a poros utcán (a legbiztonságosabb hely a sok veszélyt rejtő udvarral szemben) gyermekek játszanak, körülöttük baromfiak ógyegylenek, kutyák kószálnak. Rajtuk kívül nincs is élőlény a faluban. Este felé megélnék az élet: hazatérnek a kint dolgozók, terelik a kondát, majd a csordát. Állatot, embert elnyelnek a parasztudvarok tágratárt kapui. A település élete atomjaira bomlik. A falusi település azonban nem egymásmelletti gazdaságokból áll, hanem külső képében is bizonyos szervezethez tartozik.

Valamennyi falusi település centrumát a templom jelölte ki, tornya vagy tornyai messziről felismerhetővé tették a községet. Körülötte helyezkedtek el a középületek: a község háza és az iskola, amelyek a XVIII. századi templommal szemben már a XIX. század második felének alkotásai voltak. Mellettük ott állt az „intelligencia”, a pap-jegyző-tanító falusi triumvirátusának szolgálati lakása; amelyhez nagyobb falvakban az orvos és patikus épített még (saját) házat. Kocsma és bolt, s a századfordulótól tejszövetkezet, gazdakör jelentették még a központi góccokat. Hogy közülük melyik vált formális, vagy informális közösség szervezőjévé, nagymértékben a szubjektív tényezőktől függött. A néppel élő pap, az agilis tanító, a tanácskozó helyiséget biztosító kocsmáros, a tejszövetkezet vezető jegyző többnyire még csak egymással vetélkedik a falu szellemi irányításáért. Ők ülnek az esküvőn a menyasszony és a vőlegény mellett, ők képviselik a falut az államhatalom irányában, az úri rend számára az ő egyéniségük szabja meg a falu arculatát. *A nyolcvanas-kilencvenes évektől azonban újabb gócpontok jelennek meg.* Az alföldi falvakban a szegényparasztok, földmunkások olvasókörieket alakítanak, földmunkás köröket szerveznek, s egyes helyeken a párt-szerveződésig is eljutnak. Az öntudat fokozódásával a korábbi munkaerőpiac fórummá változik, ahol a munkát már télidőben alig remélő férfiak feketéllő, komor, halkbeszédű, tömör csoportja tölti be a piacleret, amelyen ilyenkor még a munkást kereső nagygazda sem haladna keresztül, inkább csak a szélen állókat szólítja meg. Azok a munkára való hajlandóságot hónapok alatt tartott fejszével, fűrészszel, tavasszal vállon tartott kapával jelzik. A nagy többség pedig munkalehetőség híján csak az idő múlásával, két óra tájban hagyja ott a piacleret.

A falvak többségében mereven őrződnek a társadalmi különbségek. A falusi társadalom csúcsán az „intelligencia” áll, ők foglalják el az első padot a templomban, vezető szerepük az elmaradott falvakban még csorbitatlan, s ebben az esetben többnyire a legmagasabb végzettségű, legnagyobb módú, s főként a lelkek felett a legnagyobb hatalommal bíró pap a falu vezetője. (Nemzetiségi vidékeken az elmaradottság, vallásos vakbuzgóság, a jegyző vagy tanító képében jelentkező idegen államhatalom gyűlölete korlátlaná teszi a pap uralmát a falu fölött. Végeredményben csak személyén múlik, hogy az iskoláztatás, okszerű gazdálkodás stb. mellett, vagy ellen emel-e szót.)

Elsősorban a dunántúli falvakban, de az intenzívebb gazdálkodás más helyein is az intelligencia vezető szerepét már jelentős mértékben elhódítják a legjobban, mintaszerűen gazdálkodó parasztok. Gyermeküket már iskoláztatják, beleszólnak a presbyterium, vagy az iskolaszék, s végül a község ügyeibe is. A virilizmus rendszere is elősegíti ennek a rétegnek az öntudatosodását.

A vezető-közvéleményformáló réteg bizonyos eltolódása ellenére a falu társadalmi szerkezete továbbra is merev marad: a falu más-más részén laknak a magyarok és nemzetiségiek; a nemzetiségi falvak etnikai összetétele nem módosul; elkülönítetten élnek a katolikusok és a protestánsok. Bár a parasztság öntudatának növekedése egyelőre a nemzetiségi és felekezeti elfogultságot is fokozza, objektív alapjuk nemesak az eltérő lelkialkat, hanem az eltérő birtok- és vagyonmegoszlás. E gyakran egymásnak megfeleltethető nemzetiségi, felekezeti, vagyoni különbségek a *településen belül is* élesen elkülöníthetők.

4. A mezőváros

A „mezőváros” fogalmába különböző településtípusok tartoznak, hiszen *minden 5000 lakoson felüli, városnak nem minősülő települést ide soroltunk*. A település ugyan gyakran kifejezetten falusinak tekinthető, de a munkahely és lakóhely falura jellemző egysége már állandó bomlásban van; s a település társadalmi szerkezete is túlhaladja a falura jellemző szintet: nagyszámú az intelligencia, a helységben már több iparos is él, *felbomlik a társadalmi rétegek településszerkezeti elkülönülése*, s a helység lakói már nem ismerik mindnyájan egymást. Mindezek a különbségek azonban a település külső rendjében még kevésbé észrevehetőek. Több templom, több iskola, üzlet van, ebből következően több az utcával párhuzamos tengelyű lakóház. Ezt a típust „falusias mezővárosnak” nevezhetnénk, amely különbözik az „igazi” vagy „városias” mezővárostól.

A falusias mezővárosról — az előbbi megszorításokkal — mindaz áll, amit az egyes falutípusokról és a falvak életéről elmondtunk. Ezek a helységek azonban már elindultak a mezővárossá vagy várossá fejlődés útján, többségük napjainkra azzá is vált. A szűkebb értelemben vett mezőváros azonban *nem átmenet a falu és város között, hanem két-három „egymásba tolt” település egységét jelenti*. A teljesen kifejlett mezőváros a következő településeket foglalja magában: *a)* belső városias mag; emeletes-zárt soros épületekkel; vagyis az üzleti-hivatali-kereskedelmi városrész, a felső rétegek lakóhelye, *b)* földszintes-zárt soros kisvárosi lakónegyed, *c)* hézagos sorú földszintes: a munkás és jobb módú agrárnépesség lakóhelye, *d)* falusias, merőleges beépítésű városnegyed, az agrárnépesség lakóhelye, *e)* közigazgatásilag, de fejlődését tekintve is ide kell sorolnunk még a tanyavilágot is. Az összetett településszerkezet a 80-as évek végére alakult ki ebben a formában, de még évtizedek múltán is őrzi az egykori „kertés város” telepítési szerkezetét. Az egykori belsőségi városias maggá nőtte

ki magát, az ólaskert-öv lakónegyedévé változott. A belső legelőt a nagy helyigényű telepek, gyárak, pályaudvarok, temetők foglalták el. A szántóföldet előbb szőlővel ültették be, majd kertes családi házakkal építették ki lakónegyedévé (Debrecen). Ezt a fejlődést teljes egészében csak a legnagyobb mezővárosok (Debrecen, Kecskemét, Szabadka, Hódmezővásárhely) érték el a századfordulőig. A mezővárosok számszerű többsége csak belső, városias magra és a környező óriásfalura, ill. tanyavilágra különíthető el.

A statisztika azonban e települések lakosságát nem különíti el tényleges települési alesoportok szerint. A *statisztikai ismérvek* közül tehát csak a nagy lélekszámot, a nagy külterületi népességet, a sok helybeli születésűt, a nagy agrárnépességet említhetjük.

A mezővárosi fejlődés — agrárbázison alapuló — fejlődési típusait a tanyasodás folyamatával kapcsolatban már ismertettük. A mezőváros fontos ismérve a tanyarendszer; e két településtípus korábban szerves egységet alkotott, s ezért életük elemzése az egyes típusoknál is elvégezhető. Mégis a belső, városias és a külső, falusias élet állandó egymásrahatása különös ellentmondásokat teremtett. A környező „falu” lefékezte ugyan a belső „város” fejlődését; Leopold Lajos kifejezésével csak „színelte városok” alakulhattak ki; de ha a lakosság többségének megfelelően e helységeket agrártelepülésnek fogjuk fel, megállapíthatjuk, hogy a lakóhely a népesség agrártöbbsége számára a falunál kedvezőbb lehetőségeket teremtett azáltal, hogy életviszonyaikat kisebb-nagyobb mértékben urbanizálta; gazdasági tevékenységük számára is az országos piacba való bekapcsolódást, nagyobb intenzitást jelentett. A makói hagyma, a szegedi paprika, az orosházi baromfi, a békéscsabai hentesáru a mezővárosi agrárnépesség országos piacra termelő, specializált terményei. A magas gazdálkodási kultúra magasabb öntudatot, már országgrészre vagy az egész országra szóló kitekintést eredményezett. A mezővárosok újságjai már az országos politikáról cikkeztek, képviselőik esaknem mindig ellenzékiek voltak. Az intenzívebb gazdálkodás több munkaalkalmat, olykor bérföldet jelentett a földművelésszegénység számára is; gondolkodásuk — az országot járt kubikos-családtagok jóvoltából — a gazdákénak is előtte járt. A még mindig nagyszámú munkaerőfelesleget azonban csak elvéve aspasztolta az iparosodás.

A mezővárosok egyre jelentősebb nem-agrár népességének azonban a mezővárosi fejlődés nem nyújthatott nagy perspektívákat. Többnyire járási vagy megyeszékhelyek, polgári iskolával vagy gimnáziummal bírtak. A központban élő értelmiségi, szabadfoglalkozású, kereskedő réteg ragaszkodott ahhoz, hogy városban él, de ennek megjárásában ki is merült minden ereje. A lassú változások az állandóság ígézetével nyugtázták le a serkentő energiákat. A gimnáziumokból és a jogakadémiákról kikerülő fiatalság máshonnan hallotta a XX. század üzenetét. Debrecen helyett Nagyvárad, Szabadka helyett Szeged, Kecskemét helyett Budapest volt a teljesülni hivatott nagy ígélet. A mezővárosok nem tudtak önmaguknak eszméket és célokat adni. Nagyvárad, Szeged, Budapest, az igazi városok voltak az Alföld szellemi és hovatovább gazdasági életének igazi gócai.

5. A város

A városok azok a (néhány kivétellel ötezer léleknél népesebb) települések, ahol a lakóhely és munkahely funkcionálisan már nem alkot egységet, s a *tulajdonosi réteget leszámítva* a kettő tényleges elkülönülése is mindinkább előrehalad,

a lakosság zöme már nem mezőgazdaságból él, s a település környéke számára központként funkcionál.

A statisztika első közelítésben nem a tényleges, hanem a jogi helyzet szerinti városok vizsgálatát teszi lehetővé. A 138 városi jogú település 1869—1910 közötti népességyarapodását Thirring Gusztáv foglalta össze:

20 ⁰ / ₀ -ig	(stagnál)	26	(ebből 12 csökken!)
20—50 ⁰ / ₀	(mérsékelt)	47	
50—100 ⁰ / ₀	(normális)	42	
100 ⁰ / ₀ felett	(dinamikus)	21	

A 138 városból 12 lakossága csökkent, kivétel nélkül a Felvidéken, Szepes és Gömör megyékben. A stagnáló 14 város is periférikus vidékeken (Felvidék, Barcaság, nyugati határszél) helyezkedett el. A mérsékeltén gyarapodó 47 város már sokkal egyenletesebben oszlott el az ország területén. Az 50—100⁰/₀ közötti gyarapodású városok zömmel dunántúliak, de nagy számmal tartoznak ide alföldi mezővárosaink is! A 100⁰/₀ feletti gyarapodású igazán dinamikus kilenc törvényhatósági jogú város — a *növekvő* gyarapodás rendjében —: Kassa, Temesvár, Pécs, Győr, Nagyvárad, Kolozsvár, Miskolc, Fiume, Budapest. A tizenkét rendezett tanácsú dinamikus város leginkább gyarapodó élesoportja: Kaposvár, Zólyom, Újpest. (Utóbbi fejlődése még Budapestnél is gyorsabb!)

Összesítve adatainkat, s figyelmen kívül hagyva a „főváros” (Budapest és Újpest) és a „mezővárosok” (e 138-ból megítélésem szerint 58) jogilag városi lakosságát, még *polarizáltabb* képet nyerünk. Figyelembe kell vennünk a nem városi jogú városokat is.

Az előbbi meghatározás értelmében ugyanis 101 települést sorolhatunk városaink sorába. Közülük csak 79 volt jogilag is város (Újpestet a fővárosi agglomerációba, a többi 58-at a mezővárosok közé soroltuk). A fennmaradó 22 városi jellegűnek tekintett helység az ötezernél népesebb helységek közül kerül ki.

Az „igazi” városokat számbavéve még inkább aláhúzhatjuk, hogy e városok jelentős részének lakossága alig gyarapodott, más városok pedig korábban elképezhetetlen dinamizmusról tettek tanúbizonyságot.

A stagnáló városok

A városfejlesztő tényezők átesoportosulása más, a fejlődés által korábban nem érintett területekre városaink egész sorát hagyta XVIII. századvégi, XIX. század elejei állapotában.

A stagnáló városok külső képe sokszor még a *századokkal korábbi* megjelenést mutatja. Elégségesnek bizonyultak a régi házak, a városkép egységes maradt. A lakosság sem változott: magyarosodása alig haladt előre. A városok polgársága nem alakult át burzsoává. Idegenül, bizalmatlanul szemlélte a változásokat, amelyektől saját évszázados kiváltságait féltette. Mivel mások voltak a dinamikus fejlődés képviselői és haszonélvezői, elzárkóztak minden előrelépés, újítás elől. E városok némelyike valóságos csipkerózsika-álomba merült. A régi városok azonos szinten éltek életüket, elmaradottságuk így folyton fokozódott. Különleges világuk Európa más részein sem volt ismeretlen jelenség. Az odaköltöző lakónak azonban nem álom, hanem száműzetés volt az ottani élet: Juhász Gyula Szakolcán, Babits Mihály Fogarason, Szabó Dezső Székelyudvarhelyt élt ebben az időben, s valóságos megváltás volt számukra Szeged,

Budapest és Fehérvár. Hasonló „álmos” hangulata volt a többi vidék némely városának is (Eger, Pápa, Sopron, Kőszeg).

A régi világ szigetei a kortársak számára észrevétlenül sülyedtek, miközben szinte vulkanikus erővel törtek fel az új, legtöbbször múlt nélküli, dinamikus városok, amelyeknek akkori lakossága nem is gondolt olyan erővel, amelyek a városok sorsát megszabták, mivel önnön tevékenységének nagy eredményeit látva, magáénak hihette azokat.

A dinamikus városok

1869—1910 között a százharmincyolc városi jogú településből kilenc törvényhatósági jogú és tizenkét rendezett tanácsú város lakossága duplázódott meg. Hozzászámítva még a 70—80% feletti gyarapodású városokat, a városok mintegy egynegyedét tekinthetjük dinamikusoknak. A kedvező, hagyományos városfejlesztő erők (vasút, igazgatási központ, iskolák, egyetem) csak a lehetőségeket biztosították, amelyeket a kereskedelem és ipar volt hivatva valóra váltani. Ezekben a városokban már jelentős számú „kereskedelmi és ipari segédzsemmélyzet” élt. A városok szelén gyárkémények füstölögtek; a szűknek bizonyult régiek helyett új középületeket emeltek, kiépítették a közműveket — e városok a századfordulón nyerték el mai arculatukat (Szombathely, Győr, Pécs, Temesvár, Nagyvárad, Szeged). Megjelentek az eddigi településeken még ismeretlen, új lakástömörülések, a *bérházak* is. (A bérházak elsősorban a város centrumában épültek, s a szabadfoglalkozásúak lakásaiként szolgáltak; a munkásság többnyire szoba-konyhás udvari lakásokban, városszéli házakban élt.)

A városok külső képe is „dinamikusabb”: a járdán sietősebben haladó helybeliek kerülgették a csörömpölő villamoson ámuldozó vidékit; rikkanások és árusok is növelték az utca zaját. Az élet centruma már nem az egyetlen főtéri szálloda, hanem szakmák és rétegek szerint a kávéházakban, vendéglőkben oszlik el. Nem földszintes házszor, hanem üzletekkel szegélyezett főútvonal vezet a vasútállomáshoz. A központban fogynak a földszintes házak, nagyobbak, specializáltak a szaküzletek (melyek egy országgrész lapjaiban ajánlják árukészletüket), s meg tud élni egy könyvkereskedő is. Hovatovább annak is tekintélye, „szava” lehet a városban, aki nem is helybeli születésű, s talán még háza vagy szőlője sincs... A közvélemény igazi formálója már nem egy-két notabilitás, hanem a helyi napisajtó, melynek újságírói gárdája között Ádyt, Gárdonyit, Mikszáthot, Tömörkényt tartja számon az irodalomtörténetírás. A fővárosban tömörülő nagyipari munkásság vidéki szigetei munkásmozgalmi gócpontokká fejlődnek (Temesvár, Miskolc-Diósgyőr, Pécs, Pozsony).

A dinamikus városokban tömörül csaknam mindaz, amit a kortársak büszkén „modern Magyarországnak” neveztek. A „modern Magyarország” valóban modern, hatalmas központja az egyetlen nagyváros: Budapest.

6. A főváros

A fővárosban az egész budapesti agglomerációt, az akkori Budapestet és környező hús községét, nagyjából a mai Budapestet értjük. Rendkívüli méretei, a többi városhoz mért nagysága miatt mint világvárost, külön települési gócpontként kell tárgyalnunk.

Budapest rendkívüli fejlődését helyzeti energiáinak, politikai szerepének, tudatos fejlesztésének kivételes előnyei összességükben emelték a XVIII. század-

ban még azonos népességű kis városok közül száz év alatt a világvárosok sorába. A fejlődés a XIX. sz. végén volt a legjelentősebb.

Nagy-Budapest népességének alakulása 1869—1970-ben

Év	Kis-budapesti épületek $\frac{1}{10}$ -os gyarapodása	Nagy-budapesti lakosság	Növekedés (1869. évi bázis)	Növekedés (előző számlálás bázisán)
1869	87	302 086	100	—
1880	100	402 706	133,3	133,3
1890	122	560 079	185,4	139,1
1900	151	861 434	285,2	153,8
1910	168	1 110 453	367,6	128,9
1920	186	1 232 026	407,8	110,9

Nagy-Budapest lakossága csaknem húszévenként megduplázódott! A századfordulón már minden huszadik állampolgár Budapesten élt.

A szűkebb Budapest fejlődése a századfordulón már lassabb volt, mint az egész konglomerációé. Lakossága 1890—1906 között 50⁰/₀-kal nőtt, amíg

Újpest	112,5
Cinkota	113,2
Dunakeszi	143,4
Rákoskeresztúr	157,6
Rákosesaba	117,0
Rákospalota	219,2
Kispest	347,4 ⁰ / ₀ -kal gyarapodott!

Budapest fejlődése tehát új irányt vett: a belső területek viszonylagos telítettsége, a drága telekárak, az ebből is fakadó magas lakbérek a város határain kívüli letelepedésre kényszerítették a szegényebb néprétegeket. Az ekkor kialakuló tömegközlekedési hálózat, elsősorban a villamos, tette lehetővé, hogy aktív keresők is külterületen lakhassanak.

A folyamat eredményeképpen a környékbeli községek lakossága kétszer-hétszer olyan gyorsan nőtt, mint a főváros lakossága.

Budapest természeti fekvésének előnyeit és szépségeit a budai hegyek, az Alföld és a Duna jelentik. Városmorfológiailag Budapest „nyitott határú, terjeszkedésben levő, befejezetlen körvonalú város”, amelynek 1885—1913 között „jellemző vonása a tömörítés, az előbbi időszakban keletkezett periferiális szigeteknek a pesti és budai nagy tömegekhez való kapcsolata”.

A felszínen Budapest mindennapi életében az európai nagyvárosokhoz hasonló képet mutatott. Talán csak a pöffeteg *ál*kupolák a bérházak tetején, a felutazó csizmás vidékiek, ünneplő népviseletbe öltözött eseléd lányok, hagyományos öltözetű ortodox zsidók, tarka öltözetű cigányasszonyok kölcsönöztek a külföldi szemlélő számára bizonyos keleties jelleget a városnak. Az utcákon zajló élénk élet (árusok, sétaterek, kávéházi teraszok, gyalogos- és kocsikorzó) pedig mediterrán hangulatot ébreszthetett a szemlélőben. Budán és Óbudán, de Pest egyes részein is, a hazai németiség városi kultúrája olvadt bele fokozatosan, színezte, alakítva azt, a nagyvárosi életbe.

A rohamosan fejlődő főváros sokarcú volt, de nem volt heterogén. Fennmaradtak ugyan falusi-kisvárosi jellegű „szigetek” is, de Budapest nem ezek halmaza volt, hanem a szigeteket lassan elnyelő, az újabb elemeket is magába olvasztó óceán.

A nagyváros tempója, utcáinak bonyolultsága, eltérő életmódja idegenre tette még a jobb módú vidékiek előtt is. Lassan megszűntek a vidékről feljáró dzsentirétegek hagyományos szállodái, éttermei, szórakozóhelyei. Hozzájárult még ehhez, hogy a vidéki birtokos vagy szolgabíró személyének már nem, csak pénzének járt tisztelet és tekintély. Idegen és ismeretlen emberek igénybevételére kényszerült; akár kávéházba, akár hivatalba lépett. Mindez ismeretlen volt előtte, idegenkedett ettől az életformától, nem tudta magáénak vallani a fővárost, holott megyéjében úgy érezte, hogy övé az ország. A nagyvárostól való érzelmi idegenség — miután rájött, hogy érzelmeivel nem áll egyedül — hovatovább erényre változott, és Budapest-ellenes „előítéletek” kitűnő táptalajává vált.

A város magyarosodása a bevándorlás nyomán rohamosan haladt előre. A magyar és a német mellett jelentékeny volt a bevándorolt szlovák munkásság csoportja. Számban is jelentős rétege volt a fővárosnak a zsidó kispolgárság. De itt élt az arisztokrácia is — Budapest társadalmi képlete rendkívül bonyolult. A lakásviszonyok segítségével próbáljuk majd az egyes társadalmi rétegek életét megközelíteni.

A lakásviszonyok

A népszámlálások alapján átfogó képet alkothatunk a lakásviszonyokról és a fejlődés irányairól.

A lakosság, a lakóházak és a lakások száma, gyarapodása, minősége és arányai

Év	Abszolút számokban			Gyarapodás az előző számlálás bázisán, %-ban		
	népesség	lakóház	lakás	népesség	lakóház	lakás
1890	15 261 864	2 633 716	3 068 720	10,23	—	—
1900	16 838 235	2 805 742	3 746 535	10,3	6,5	22,1
1910	18 264 533	3 105 677	4 134 988	8,5	10,7	10,4

Év	Egy			Száz		Egy
	hátra lakás	hátra lakó	lakásra lakó	lakásra szoba	lakásra konyha	szobára lakó
1890	1,2	5,8	4,9	142	87	3,5
1900	1,3	6,0	4,5	137	74	3,3
1910	1,3	5,8	4,4	141	84	3,1

Év	építőanyag %			tetőzet %		
	kő, tégl	vályog, sár	fa, egyéb	pala, cserép	zindely, deszka	nád, zsúp
1890	15,3	45,7	39,0	18,8	24,7	56,5
1900	19,8	45,7	35,0	24,8	25,8	49,4
1910	22,1	46,4	31,5	39,6	22,9	37,5

Az országos összesítésből a lakásviszonyoknak meglehetősen elmaradott állapota tárul eléink. Hozzátehetjük még, hogy 1910-ben a lakóházaknak 25%-a istállóval volt egybeépítve. Az országos kép azonban egészen eltérő táji lakásviszonyokat összesít. Erdély és a Felvidék szállítja le a 100 lakásra jutó konyhák számát 84-re. Trencsén, Máramaros megyékben ez az arány csak 45! Általában *a lakások nyugaton és délen nagyobbak, északon és keleten kisebbek*. Kő- és téglaházból a legtöbb a Duna jobb partján található, a Duna—Tisza közén a vályog és sárház az uralkodó típus. Erdély a faházak vidéke, aránya ott 68,2%, de Kolozs megyében (ahol mindössze 58 emeletes ház van) 82%-uk fából épült, Budapesten csaknem kizárólag kő és téglaházakat találunk, s 100 lakásra 90 konyha és 198 szoba esik.

Az agrárország viszonyai, ezen belül is a paraszti gazdálkodás egykori és még élő követelményei őrződtek meg a lakásviszonyokban.

A népesség nagy többsége számára nem a lakás hiányzott — éppen alacsony színvonala miatt ennek elérése nem volt lehetetlen —, hanem a jobb lakásviszonyok látszóttak nehezen elérhetőeknek. Mégis korszakunkban a lakásviszonyok lassú javulását figyelhetjük meg. Húsz év alatt hét százalékkal gyarapodik a téglaházak száma (melyek feltehetően jóval több lakást rejtjenek magukban!); a tűzveszélyes tetőfedőanyag kicserélése tűzbiztos eszerépre, palára még gyorsabban halad előre, összefüggésben a ház belsejében történő változásokkal. A lakások gyarapodása felülmúlja a népesség gyarapodását, *húsz év alatt az átlagos lakáslakottság 4,9-ről 4,4-re csökken*, vagyis minden második lakásban eggyel kevesebb ember lakik. Az átlagos szobaszám és konyhaszám azonban alig emelkedik; a minőségi igények még nem találhatnák maguknak utat. A lakások *koncentráltága* alig fokozódik: egy házra változatlanul 5,8 lakó jut. Ebben az átlagszámban *kiegyenlítődik* a tanyai-falusi és a városi-fővárosi, eltérő jellegű lakásépítés átlagot csökkentő és növelő hatása.

A lakások felszereltsége annyira alacsony, hogy az országos arányokban százalékosan ki sem fejezhető. Vívezeték és csatornázás csak a nagyobb városokban van, s fürdőszoba, WC egész vármegyékben ismeretlen. De ezeknél a kérdéseknél már beléptünk a házak belsejébe. A lakásviszonyokat is a településekhez hasonlóan csoportosíthatjuk. Az egyes településeken természetesen eltérő lakástípusok találhatók. (Ez alól a tanya és Budapest képez kivételt; előbbi minden esetben a lakóhely és munkahely teljes egységét; utóbbi csaknem mindig a lakóhely és munkahely teljes szétválását jelenti.)

A századforduló magyar társadalma két nagy csoportra bontható: számra jelentősebb a munkahely és lakóhely egységén alapuló életet folytató *agrártársadalom*; az elkülönült munkahellyel és lakóhellyel *vagy* elkülönült munkaidővel és szabadidővel rendelkező rendkívül heterogén rétegeket pedig az *urbanizált társadalom* néven foglalhatjuk össze.

Az agrártársadalom lakásviszonyai

A parasztság lakásviszonyainak alapjait a rendelkezésre álló *nyersanyag* (sár, vályog, nád) és a nyersanyag által megkövetelt *technika* szabta meg. A fejlődés irányát pedig elsősorban a tüzelő (fűtőanyag) alakulása jelölte ki.

Korszakunkban már lakóháznak nem épülnek, de hírmondói még állnak a legrégebb építkezési technikának: faoszlopok közé font vessző, vagy nádfalat kívül-belül sárral tapasztanak. A tetőt ágasfás-szelemenés szerkezet tartja. Az ágasfa a téglalap alapú ház keskenyebb végének középvonalában magasodik.

(Ennek a technikának a hagyománya, hogy az ablak sohasem kerül a ház homlokzatának középvonalába.)

Az új házak azonban a múlt század közepe óta *sárfalból, vályogfalból* készülnek. A sárfal három építési technikája (a fejlődés diktálta sorrendben): a feckerekas, a csömpölyeg és a vályog. Az alapanyag közös: a sárba töreket, pelyvát, szalmát szórnak, s összetiportatják. Ezt a nyersanyagot a *feckerekas* esetében vasvíllával magasítják, s így araszonként rakják fel a házat. Másik esetben kézzel jókora csomókat — csömpölyeget — formálnak, s kötőanyag nélkül, megnedvesítve illesztik egymáshoz. A vályog — tulajdonképpen ki nem égetett, sárból készült téglá — már a modern házépítés módszere. (Faluvégi lakóhelyük következménye, hogy a vályogvetés ipara a cigányok kezére jutott.) A tetőszerkezetet a vastag falak tartják (a közfalak is azonos vastagságúak a főfalakkal). A ház hosszában fektetik végig a mestergerendát, ez tartja az átfalakat. Alul-felül tapasztott nád képezi a padlást. A tetőt nád vagy szalma fedi. Utóbbit zsupfedésnek nevezzük, ha *kézzel csévelt rozsszalmából* kötegenként készítik. Az Alföldön nincs zsupfedél, mert búzát (és lóval) csépelnek. A tető legrégebbi formájában nyerges, oromfal nélküli. A század közepétől vesszőfonatból, deszkából, később a ház anyagából oromfalat emelnek. A háznak csak a 80-as évektől kezdve készítenek téglá- vagy kőalapot, korábban rendszeren a földre, ritkábban talpfákra állították. Legkisebb mérete 6×3 öl. Padlója agyaggal lesimított, homokkal elsepert föld. Fala kívül-belül fehérre meszelt, lábazata vidékenként eltérő színű, többnyire azonban fekete. Ajtóí, ablakai viszonylag kicsinyek. A ház élettartama 100—150 év, a nádtető 80—100, a zsupfedél 40—50 évig is eltart.

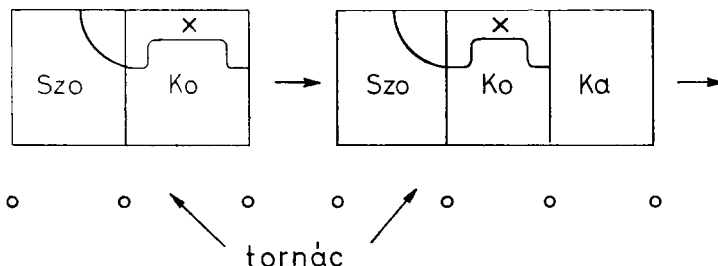
A magyar parasztház a századfordulón

A parasztház belső tagozódását elsősorban a tüzelőberendezés szabja meg.

Összefoglalóan a magyar parasztház a közép-európai kéttüzelős-lakókamrás típust képviseli; amely átmenet a nyugat-európai kéttüzelős-lakóistállós és kelet-európai egytüzelős-lakókamrás ház között.

Bátky Zsigmond két *alaptípust*: egy eredetileg egytüzelős, egysejtű, füstös-szobás és egy kéttüzelős (egy zárt és egy nyílt tűzhellyel) kétsejtű konyhaszobás háztípust különböztet meg. Az elsőhöz szerinte két (Tálas István mutatta ki később, hogy itt indokolatlan két altípusról beszélni), a másodikhoz három altípus tartozik. Az első alaptípus elterjedési területe Erdély és Észak-Magyarország (keleti magyar, = erdélyi és az északi-palóc ház), a fejlettebb típusé a Dunántúl és az Alföld.

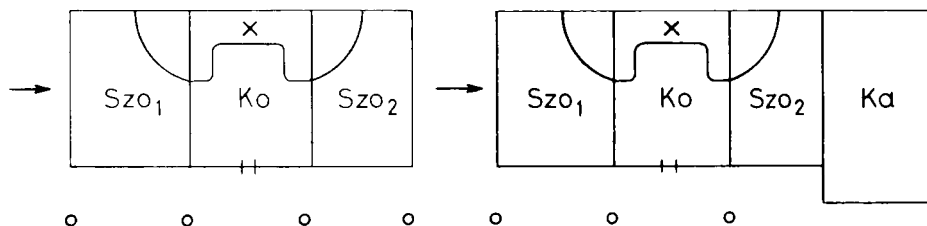
A parasztházaknak már a középkor folyamán kialakuló kéthelyiségű (kéttüzelős!) típusai az elmaradottabb vidékeken, vagy a szegények lakásaként

1. ábra

még változatlanul fennmaradtak. A parasztház csak korszakunkra, a jobbágy-felszabadítás után érte el fejlődésének tetőpontját.

A kétsejtű házhoz először a (fűtetlen) kamra esatlakozik. A kamra eredetileg a gabona és élelmiszerek tárolására szolgál. Az igények növekedésével egyre gyakrabban kerül sor arra, hogy a család egyes tagjai a kamrát válasszák hálólhelyül. Kézenfekvő megoldás, hogy — a szobával szimmetrikusan — a kamrában is kemencét építsenek, amelynek tüzelőnyílása ugyanasak a konyhába nyílik. A *fűtött* kamra — im már a második szoba — az élelmiszerek tárolására alkalmatlanná válik. Egy további helység, az új kamra illeszkedik a ház végébe, mindig a *második szoba* mellé. Mivel a kamrában jelentős mennyiségű terményt helyeznek el, ajtaja nem a szobába nyílik, s hogy kocsiról is könnyebben lehessen rakodni, kitölti a tornácot is.

2. ábra

A parasztház külső alakjában eléri legteljesebb formáját. Az utolsó fejlődési fokot azonban már csak a gazdag paraszti házaik érik el, mivel e fejlődéssel párhuzamosan a parasztház helyiségei között újabb funkcióváltás zajlik le. A helyiségek gyarapodása mellett ui. a lakosság nagyobb részére kiterjedő változások módosítják a parasztházak belső beosztását.

A változásokat ismét a tüzelőnél kereshetjük. Megritkultak az erdők és a nádasok, a szalmára és a trágyára egyaránt szükség van — a tüzelővel történő takarékoskodás a tüzelő fejlesztésére ösztönöz. Az eredetileg az egész pitvart beborító szabad kémény csak a pitvar hátsó részére terjed ki, a pitvar és a konyha között falat húznak, ajtóval azonban nem látják el, hiszen a világítást az új, ezúttal *osztódás* útján keletkezett helyiség, a *konyha*, továbbra is a pitvar-ajtón keresztül kapja. A pitvar ily módon füstmentessé válik, előszobává alakul.

A füstmentes pitvar kialakulása országosan még be sem fejeződött, amikor már megkezdődött az utolsó füstös helyiség, a konyha füsttelenítése is. A nyolevanas években kezdik a kéményaljzat lepadlásolni, a szabadkémény rendeltetését átveszi a kamin. A füst, amelyet korábban a szabad kémény rendszeren a padlásra vezetett, már nem aszalja-konzerválja a szalmatetőt, amelynek szervesanyaga bomlásnak indul, s a tetőt gyakran kell az értékesse váló szalmával pótolni. Ezért oly rohamos a tetőzet *cseréje* is, amellet, hogy az új házak már — a fentiek és a szigorú előírások miatt — kizárólag tűzbiztos anyaggal fedettek. A tüzelők zártakká alakulásának utolsó fázisában megjelenik az „oroszkémény”, amelyhez már vezetni lehet a füstöt. A tűzhely így változtathatja a helyét, a középpadkáról az oldalsópadkára, a kemence szájára mellé kerül. A nyolevanas évek végén megjelenik a *takaréktűzhely*, amelynél a főzőfelület vaslap, s állandó tüzelést nem igényel. Ennek nyomán átalakul az egész ételkészítési technika (agyagedények helyett bádogedények, sütés helyett főzés stb.). A takaréktűzhely

állandóbb meleget is ad, benne tehát egyesül az eddig két tüzelő között elszórt fűtési és főzési funkció. A konyha alkalmassá válik téli-nyári tanyázásra, s egyre inkább a ház centruma lesz. Ezért az újonnan épülő konyhák már tágasabbak, ágyakat is állítanak benne stb. A szoba télen csak ruhatár, raktárként funkcionál, tartózkodási helyként csak alkalmilag szolgál, mivel a kemencét már csak kenyérbélesztéshez fűtik be. (A kemencét ekkorra már szalmával sem győznék, a tüzelőanyag kukoricaszár, torzsa, ízik, szőlővenyige, szén.) A századforduló után a parasztházakban is megjelennek az első cserépkályhák, mivel a kenyérsütők és pékek falusi-mezővárosi megjelenésével nincs szükség többé a kemencére. Tehát a konyha összegyűjti magában a két-három tagozatú ház valamennyi funkcióját. (Némely vidéken a takaréktűzhely a szobába, a kemence mellé kerül, s ott sűrűsödik a ház élete.) A parasztház életének ez az újabb módosulása azonban már nem annyira fejlődés, mint inkább beszűkülés. A szobák száma továbbra is szaporodik ugyan, de már csak a módot, s nem a jobb életet jelenti.

A házak bővülésének és a tűzhely átalakulásának itt vázolt folyamata az Alföldről indult ki, s ott haladt leginkább előre. Innen hat észak és kelet felé, de ott egysejtű házakban a takaréktűzhely megjelenése nem jelentett funkcióváltást, s az egysejtű ház — továbbra is egysejtű maradt. A kétszobás, de még a szoba-konyha-kamrás házakban viszont a valódi funkció nélküli „tisza szoba” csak presztizs-jellegű, s ezért beosztásában racionális megfontolásoktól mentesen őrizhette hagyományos elrendezését.

A parasztházak berendezése

A korabeli parasztházak belső elrendezéséről és bútortartáráról hű képet adott a millenáris kiállítás Néprajzi Faluja, amelynek anyaga Jankó János kiadásában jelent meg. Az ország különböző területeiről 25 épület — 12 magyar, 12 nemzetiségi porta és 1 eigányputri — mutattak be *teljes berendezéssel*, amelyet az illető vidéken választottak ki. (A kiállítás ugyan az „ősi” háztípust volt hivatva prezentálni, de gyakorlatilag a korabeli legmódosabb, gazdagparaszti portákat mutatták be.)

Ennek megfelelően a házak többsége pitvarból, konyhából, két szobából és kamrából áll. Az utca felőli, sohasem lakott „tisza szoba” még országszerte hagyományos, sarkos elrendezésű. A bejárati ajtótól jobbra a kemence tölti ki széles padkájával, a fal és kemence közti kuckóval az egyik sarkot. Az átellenes sarokban van az ablak alá is behúzódó sarokpad, vagy padláda: előtte a vastaglapú, nagyfiókos, nehezen mozdítható tölgyfa asztal. Az ajtó melletti sarokba láda, sublód kerül. A negyedik sarokban áll a „gombos nyoszolya”, vagy „vetett ágy” magasra polcolt, módot jelző, jókora párnákkal, ágyneművel. A vetett ágy, hogy magasabbnak lássék, meglehetősen magas, csak székre állva lehet bevetni. (Alatta elfér a divatból kiszoruló régi tulipánosláda.) Alvásra sohasem használják.

A szoba (szobák) többi bútortartának már nincs hagyományos helye. A vetett ágy mellé odakerül a kisebb, de sokhelyütt két személyt is szolgáló „háló ágy”, amelynek deszkáira szalmazsák, arra lenvászon derékalj, arra lepedő kerül. Takarója dunna.

A második szoba elrendezése — két ággyal — már párhuzamos. A század közepétől sötétbarna színű, egyszerű vonalú bútorok (az empire stílus lesüllyedt formái) szolgálják a növekvő igényeket. Ekkor kerül a házak falára a tükör is.

A *hetvenes években* már asztalos-bútorokat vásárolnak, bár a szegények bútora továbbra is színes (kék alapszín, tulipános minták, melyet később gyakran barnára átmázolnak a kor követelményeinek megfelelően). A *nyolcvanas években* a ládát kiszorítja a 3—4 fiókos kaszni (sublód), amelyben az ágyneműt tartják. A házakból kikerül a szövőszék, s a készen vett gyári vásznak szélesebbek (70 cm helyett 100 cm); nagyobb párnák készítését teszik lehetővé. (A vetett ágyra nem hosszában két, hanem keresztben három párnát helyeznek el.) A kerek gyúróteknő helyett ekkor vált általánossá a böleső használata. A *századfordulón* egész sor változást regisztrálhat a néprajzos. A sublódot kiszorítja a kétajtós sifon (ágyneműs-szekrény); használatba jön az ágyterítő, a függöny (firhang), a mennyezeti lámpa. A szoba padlót kap, a tükör körül a tányérsorokat fényképek, színes olajnyomatok szorítják ki. A bútorok barnák, fényezettek s teljesen városiasak, rendszerint helybeli iparosok készítményei. A századforduló után a néprajzosok figyelme már az elmaradottabb vidékek felé fordul, hiszen egész sor falu cseréli el ekkor tárgyi múltját az emberibb életért.

A földnélküli agrárproletariátus számára azonban még a századforduló sem jelentette az életviszonyok észrevehető javulását. Hortobágyi László a következőkben írja le egy nádudvari munkás (feleség, 4 gyerek) lakását: A szoba-konyhás ház 5×5-ös szobájában hatan alszanak. (Felsőágy, alsóágy, falóca, kemencepedka, vacok). Asztal, faszék, komód, tükör, óra, függöny, fogas, lámpa, böleső adja a szoba berendezését. A konyha felszerelése főző- és evőeszközökből áll (6 kanál, 6 kés, 2(!) villa stb.). A kamrában búzás ferslóg, hombár, kiskredenc, 6 fazék, fogas, mosó-sütőteknő, targonca, meszesdézsza, sütőlapát, 2 lisztgyászák, 1 korpászsák, kenyértartó polc. A felsorolt környező használati tárgyak már az élet keretét — legalábbis az otthon dolgozó asszony számára — csaknem hézagmentesen kitöltik.

Az élet a házban és a ház körül

Nyár elején az előbbi vidékeken éppúgy, mint a fejlettebb területeken, nem volt feltűnő, szembeötló a lakások zsúfoltsága. Ki-ki ott pihent el, ahol elérte az álm, a főzés is kint az udvarban, a szabad ég alatt, vagy a *nyári konyhában* folyt (udvari melléképület), az ebédet is a szabadban költötték el. A lesötétített szobába csak hétvégeken, a gerendába dugott borotváért, imakönyvért, ünneplő eszímáért nyitottak be. A házimunkát is inkább „ház körüli” munkának nevezték, amely napi, heti és éves feladatokra oszlott, s elsősorban az asszonyok vállára nehezedett. A főzés és étkeztetés, a baromfiak, vagy ólbazárt sertések ellátása, a veteményeskert, a gyermekek gondozása, söprögetés, a kamra rendbentartása, varrás stb. voltak a napi teendők. Hetente járult ehhez hétfőnként a mosás, szerdán a takarítás, pénteken a kenyértészta-dagasztás, szombaton a kenyérsütés. Évente kora tavasszal burgonyaválogatás, csirke-kaesakeltetés, a kemence, a padló, a házfal újrasározása, majd a meszelés, libafosztás, kappan-eszínálás, aratáskor a nagy tömegű főzés, majd a savanyúság- és gyümölcseltevés, tarhonyakészítés, őrlés, szilvalekvárfőzés, tengerihántás, morzsolás, pálinkafőzés, de néhol még a rokka és a szövőszék is! — munkáskezekre várt. (Ahol azonban a munka szaporodott, abbahagyták a fonást-szövést, s csak a szaporább varrás maradt házi munka.)

Ha minden háztartás nem is végezte valamennyi teendőt, de a munkák sora szinte egymást érte. Az állandó munka miatt azonban a falu legnagyobb ismerői sem regisztráltak komolyan végiggondolt panaszt, sópánkodást. Nem,

mert a munka egyfajta örömet rejtett magában: örült, aki csinálhatta. Örült az, akinek csirkéi, libái voltak, akinek volt háza, s fehérre meszelhette, akinek volt lisztje, s abból kenyeret süthetett; egyszóval: akinek volt munkája, az örült, mert annak volt valamije; és annak volt eredményesebb élete. A munka öröme nemesak a birtokosok privilégiuma volt akkor, amikor munkához jutni is privilégium volt. Kiss Lajos a szegény embereket „könnyen élőkre” és „nehezen élőkre” különítette el. A könnyen élők irtóztak az igazi munkától, még az éhezést is szívesebben vállalták. A nehezen élők a munkát olyan természetesnek vették, mint amely az emberi élet folyásával azonos. A szolgálot hajkurászta ugyan a gazdaasszony, szidta a bérest a gazda, de objektíve a munkavégzés minőségét nem befolyásolhatták, szinte csak szerepüket játszották el ezzel. A munkával való azonosulás hiánya esetén az állandó munkából álló élet elviselhetetlennek tűnt volna. De az agrárproletariátus nagyobb tömegeit nem a munka elviselhetetlensége, hanem csak a munka hiánya mozgatta. (Az urasági cselédek, részesmunkások nem ide tartoznak, most a ház körül szerveződő élet bemutatására tettünk kísérletet.)

Az élet és a munka a ház körül szerveződött, de csak ott sűrűsödött igazán, ahol a ház gazdasági központ is volt egyúttal. A birtoktalan és törpebirtokos családok házatáján emberből-állatból kevesebb forgódott. A „célszerű szegény emberek” azért nevezték magukat így, mert mindenfajta munkára alkalmasnak tartották magukat, amellyel mások céljait szolgálhatták. Ha nem is volt állandó alkalmazott, de a szegény ember számára volt egy-két ismerős ház, „ahova tartott”. Az éppen betérőnek azután mindig akadt valami elfoglaltság, amivel észrevétlenül megszolgált az éppen-most-lett-kész „kóstolja meg”-falatokat. Nagyobb parasztportán élt 8—10 éves korától a szegény ember gyermeke. Ekkor mint kanászgyerek, libapásztorlány, később mint béres, szolgálo kereste meg a télirevalót.

Mert télen az élet ritmusa észrevehetően lelassult. Az egyházi ünnepek, lakodalmak, keresztelők, disznótorok voltak akkor a nagy készülődések végső céljai, az utóbbi esetben a társaséletet is munkával kapcsolva egybe.

A család télidőben a házba szorult. Az ágy mellett a sarokpad, kemencepadka szolgált nyugvóhelyül. Egykés vidéken az első gyermek születése után gyakran, a második után feltétlenül a férj is az istállóba költözött.

A férfiak kényelmetlenebb elhelyezése, a ház asszonyi kézben történő összefogása matriarchális vonásokat kölcsönzött a család életének. A férfiak életének szintere ugyanakkor jóval tágabb volt (mezei munka, községháza, kocsmá stb. s a katonaság!). Az adófizetés, községháza, a termelés, a terményértékesítés, vásár dolgai itt is meghatározott ritmust alakítottak ki. Akinek érdeke fűződött hozzá (terménykereskedő, hivatalos személy, ügynök), jól tudta, mikor jöjjön, mikor találja otthon a gazdát. A családot, a házat mindig a férj képviselte, a tényleges viszony tehát szigorúan patriarkális volt, a döntési jogkör mindig a családfő kezében összpontosult.

Az uradalmi cselédség lakásviszonyai

Eltérő települési és lakásviszonyaik miatt külön kell foglalkoznunk az agrárproletariátus egyik rétegével, az uradalmi cselédséggel, amelynek élete nem a parasztház körül szerveződött.

Az uradalmi cselédség többsége pusztán élt. Lakásaik a múlt század derekán még istállóknak sem feleltek volna meg. Többnyire nem is „csak” lakások, hanem

istállók voltak lakóépületeik. Egyszóval: istállókban laktak. De „lakóházaik” is félig földbe ásott putrikból állottak, amelyeket csak nagyobb méreteik különítették el a cigánytelepektől. (A sertést is mélyített gödörben, gyakran kútszerű mélyedésekben tartották.) Többségük nyáron a szabadban, télen az istállóban hált. Három-négy család lakott egy szobában, tehát hat-nyolc család jutott egy konyhára.

A nyolevanas-kilencvenes években épülnek az első, emberi lakás céljára is alkalmas eselédházak. A zsúfoltság is enyhült valamelyest, azonban még a század első éveiben sem lakott mindenütt egy család egy szobát. A eselédház életviszonyainak javulása pedig ekkorra már véget ért, a felszabadulásig csak a kommenció emelkedett kismértékben. *Egy, néhol két család lakott egy szobában, de a konyha mindenkor közös volt.* (Két-négy család használt egy konyhát.)

1907-ben a Földművelési Minisztérium típus-terv-kiadványt boesátott a eselédház-építetők rendelkezésére, amelyből pontos képet kaphatunk a eselédlakások minőségéről.

A tervek valóban igyekeztek a körülményekhez alkalmazkodni, meglevő épületeket másoltak le. A szobák mérete $5 \times 5,50$ és $4 \times 4,40$ m között változik, tehát még egy népes család számára sem nyújt elegendő légteret. Két család közös konyhája alig nagyobb. Egy négy szobát kiszolgáló konyha $5 \times 8,80$ m méretű.

1906-ban Andrásy Gyula belügyminiszter felszólítja a törvényhatóságokat, hogy az 1876: XIV. t.c. alapján alkossanak a eselédlakásokról szabályrendeletet. Egy felnőttre legalább 10 m^3 levegőt és 4 m^2 területet kell számítani, azon felül a lakás túlszűfoltnek tekintendő. Egy szobában csak egy család éljen. (Erre tíz év határidőt szab a rendelet.) 1910-ig csak a megyék egyharmada dolgozott ki erre vonatkozó szabályrendeletet, de ekkor már mindenkit kötelez a *törvény*, amely kimondja, hogy „minden nős, vagy családos gazdasági eselédnek külön szobája s külön kamrája legyen”. A törvény is tíz év haladékot ad ennek megvalósítására, a háború kitörése azonban végleg megakasztja az addig is vontatottan haladó folyamatot. (Külön konyhát nem ír elő a törvény.)

A eselédházak konyhái kivétel nélkül szabad tűzhelyesek voltak. A tűzhely — hatalmas, sárból emelt, fél méter magas plató — a konyha közepét foglalta el. A füst az ajtón és a tető nyílásán távozott el. A lakás nem volt az övék, nem fejleszthették. A eselédlakás megrekedt a 70-es, 80-as évek parasztházainak szintjén.

Berendezésük rendkívül szegényes. Mi férhetett el a kicsiny szobában, amelyben átlag két család lakott? Gyakran még a fekvőhely (nem az ágyak összességével, hanem a szoba padlójával számítva) sem volt elegendő.

Életük kizárólag egy közösség élete volt, melyben nemhogy az egyénnek, de még a családnak is csak korlátozottan jutott hely. Tevékenységeik, mindennapjaik nem lakásuk körül szerveződtek, így életükről e helyütt nem tudunk áttekintést nyújtani.

A budapesti lakásviszonyok

Áttérve az urbanizált társadalom lakásviszonyainak elemzésére, leghelyesebb, ha azt az „egyetlen” települést választjuk, amelynek lakossága *ebből a szempontból* homogén. A rendelkezésünkre álló részletes fővárosi statisztikák lehetővé teszik, hogy ezáltal az urbanizált társadalom lakásviszonyairól — *amely az agrártársadalom lakásviszonyainál sokkal heterogénebb* — részletesebb képet alkothassunk.

Budapest lakosságának és lakóházainak gyarapodása 1869—1910

Év	lakosság	lakóház	lakás	egy házra	egy lakásra
				lakó	lakó
1869	270 685	9 117	—	29,7	—
1880	360 551	10 291	68 535	35,0	5,26
1890	491 938	12 277	94 359	40,0	5,21
1900	716 476	15 103	144 125	47,4	4,97
1910	863 735	16 431	169 034	52,6	5,11

A lakosság gyarapodásával a *házak* gyarapodása nem tartott lépést, vagyis a lakosság egyre nagyobb házakba tömörült. A több emeletes házak száma egyre nőtt. A statisztikákból kimutatható, hogy a háromemeletes házak a kilencvenes évektől, a négyemeletes és nagyobb házak a századfordulótól gyarapodnak erőteljesebb ütemben. A földszintes és egyemeletes házak aránya azonban még mindig meglepően magas. (Ez az arány ekkor Moszkvában 99, Budapesten 70, Bécsben 43, Berlinben 25, Párizsban 23⁰/₀.) A lakosság nagyobbik része azonban már hatalmas bérházakban élt. A mintegy 17 000 lakóépület közül 2700 lakóinak száma 50—100 között volt, de ugyanannyi volt a százon felüli lakóval benépesült épületek száma is! Az egy házra jutó lakók száma 1880-ban 34,3, 1910-ben már 48,7, tehát egy háznak átlagosan ötven lakója volt a háború kitörésekor. (Egy házra ez idő tájt (1891) Londonban 8, Berlinben 32, Párizsban 35, Péterváron 52, Bécsben 55 lakó jutott, tehát a földszintes—emeletes házak nagy száma ellenére is sokkal jelentősebb a lakosság koncentráltasága Európa keleti részén.)

A legjobb lakásviszonyok között egyébként (az emeletekre is lebontott laksűrűségi statisztika alapján) az első emeleti lakók éltek, vagyis a jómódú rétegek ezt a szintet részesítették előnyben. De figyelemre méltó a második és a magasabb emeletek laksűrűségének nagy különbsége is. A legszegényebb rétegek a magasabb emeleteket foglalták el. (A bércaszárnyák legalább háromemeletesek voltak, és sok közülük a liftet is nélkülözötte.)

A *lakások* számának gyarapodása lépést tartott a lakosság gyarapodásával. A lakosság jólétének növekedését jelzi, hogy 1880-tól a kétszobás, 1890-től a háromszobás, a századfordulótól a négyszobás lakások száma gyarapodik erőteljesebben. A szobánkénti laksűrűség csökkenése is a lakásviszonyok lassú javulását mutatja. Ha a lakásviszonyokat a társadalmi rétegződés, változását a társadalmi mobilitás hű tükrének tekintjük (és ezt joggal tehetjük), érdekes jelenségre figyelhetünk fel. 1880-tól kezdődően a laksűrűség *erőteljesebben csökken* a kisebb lakásoknál, kevésbé a nagyobbaknál, a legnagyobbaknál egyenesen stagnál.

Az alapvető tényen ez a folyamat sem tudott változtatni: *Budapesten a lakosság több mint kétharmada élt egyszobás lakásban.*

A lakásviszonyok, ha lassan is, de azért javultak. Csökkent a túlszúfolt lakások és a pincelakások száma. Összességében 1880—1910 között Budapesten a lakosság 141,9⁰/₀-kal, a lakások száma 165⁰/₀-kal gyarapodott. Az ötszobás és nagyobb lakások száma egyenesen megduplázódott: 1453-ról 3158-ra nőtt. Az előszobák száma 18 ezerről 64 ezerre szaporodott. A századfordulón még csak 26 ezer lakásnak volt fürdőszobája, egy évtized múlva kétszer annyinak. Az új lakások komfortossága tehát egyre növekedett. A csatornával ellátott házak

száma 70, a vízvezetékekkel bíróké 60% föltt volt. *Pataki Béla* mintegy ezer gyermek tisztálkodását mérte fel Budapesten 1905-ben. A gyermekek 60%-a szoba-konyhában, 30%-a kétszobás lakásban lakott. A fennmaradó 5–5% arányban a kisebb (csak szoba) és nagyobb lakásokban oszlott el. Az ezer közül mindössze 46 lakásban volt fürdőszoba. Legalább kéthetenként fürdött: 44%; havonta fürdött 29%; ritkábban, vagy sohasem fürdött 27%.

Az arányok tehát valamivel kedvezőbbek, mint a lakásviszonyok alapján várni lehetne, de messze a nagyvárosi lehetőségek mögött maradnak.

A lakások és lakók lehetséges kapcsolódásainak (pl. albérlet, vegyes háztartások, egyes társadalmi rétegek lakáshelyzete stb.) vizsgálatához az országos statisztika eszközei már durvának bizonyulnak.

Az 1906. évi budapesti felmérés

Kivételesen gazdag anyagot nyújt a részletesebb elemzésekhez az 1906. évi budapesti népszámlálás, amelynek felvétele során „történt először, hogy a lakásviszonyokat a társadalmi osztályokkal kapcsolatban tettük vizsgálat tárgyává”.

Budapest főbb társadalmi rétegei és lakásviszonyai 1906-ban

Társ. réteg	lakosság	össz. lakosság %-ában	lakás	egy lakásra jutó lakók	100 lakás- ból cseléd- det tart	
értelmiségi	121 567	41,5	16,7	26 195	4,6	61
önálló iparos	118 294		16,2	21 838	5,4	43
vagyonából él	62 490		8,6	14 839	4,2	37
altiszt	29 481	12,4	4,1	6 445	4,6	7
szolga, cseléd	38 020		5,2	8 309	4,6	4
házmester-hordár	22 886		3,1	5 631	4,1	9
„segédszemély”	162 034	46,0	22,3	33 405	4,9	9
napszámos	88 104		12,1	17 591	5,8	1
egyéb, ismeretlen, üres stb.	84 481		11,6	22 754	∞	∞
Összesen	728 357	100,0	157,007	4,6	26	

„Magasabb rétegnek” (értelmiségi-önálló-vagyonos) tekinthető 41,5%. Ugyanakkor a 152 759 háztartás közül csak 39 420-nak, 25,8%-nak, van *cselédje*. Márpedig „a cseléd hiánya is a kisebb vagyoni jólét, vagyis a szegénység ismeretűjegyje”. Hogyan oszlottak meg akkor a cselédes háztartások a lakás nagysága és a társadalmi rétegek szerint? (A továbbiakban mindig csak a statisztika konyhával is ellátott lakásokra vonatkozó adatait idézzük. A lakások 8,2%-ában ugyanis nincs konyha, többségében a cselédek, házmesterek, napszámosok körében. Az adatok tehát a szegény néprétegek esetében összességükben még rosszabbak.)

A cselédtartás a háromszobás lakásnál válik tipikussá, és öt szobán felül általánossá. A felső és alsó rétegek között is világosan kikapintható a több, mint

A cselédet nélkülöző homogén háztartások aránya 1906-ban Budapesten

Lakás (szobaszám) szerint	%	társadalmi réteg szerint	%
1	96	értelmiség	30,7
2	83,3	katonatiszt	36,2
3	56,0	tanszemélyzet	39,1
4	35,1	magántisztviselő	40,0
5	19,2	köztisztviselő	40,9
6	11,5	önálló	57,1
7—9	6,2	vagyonából élő	63,0
10—	5,5	gyámolításból élő	85,1
		piaci kereskedő	87,8
		kat. altiszt	88,9
		segédszemély	91,0
		házmester, hordár	92,1
		altiszt	95,7
		napszámos	98,7

húsz százalékos cezura, amelyen felül és alul a csökkenés folyamatos. Ha hozzátesszük, hogy az önállók és vagyonukból élők között rengeteg kis egzisztencia bújik meg (árusok, életjáradékosok, visszavonult iparosok stb.), akkor a rés még tágabb, 45⁰/₀-os!

Más irányban összesítve az adatokat, azok a családok, melyek cselédet nem tartanak, kétharmad részénél nagyobb arányban (68,4⁰/₀) csak egy szobában és konyhában húzzák meg magukat. Viszont a cseléddel bírók körében az egy és két szobás lakás nagyon ritka (17,2⁰/₀), ellenben 3 vagy több szobája 82,8⁰/₀-nak van, ötször többnek, mint a cseléd nélküli lakások között.

Valóban olyan komoly választóvonalat jelent a cselédes háztartás? Válaszunk egy másik, különben is válaszra váró problémát, s vizsgáljuk meg (a cseléd tartással összefüggésben), hogy milyen arányban kényszerültek a családok arra, hogy lakásukba idegen elemet (segéd, inas, albérlő, ágybérlő stb.) fogadjanak be.

A budapesti háztartások 1906-ban

szobával	Száz, konyhával is rendelkező lakás közül							
	homogén		idegen találtatott		albérltetbe van adva		ágybérlő találtatott	
	cseléd- del	cseléd nélkül	cseléd- del	cseléd nélkül	cseléd- del	cseléd nélkül	cseléd- del	cseléd nélkül
szoba nélküli	4,3	71,0	—	2,9	—	—	—	14,5
1	3,1	59,9	0,3	2,0	0,7	12,3	0,3	20,9
2	11,3	43,2	1,5	3,3	0,3	26,6	0,4	6,3
3	33,0	34,2	3,0	2,6	3,2	16,6	0,3	1,1
4	45,8	20,2	5,0	2,0	7,3	11,9	0,3	0,3
5	58,3	11,8	6,8	0,9	13,4	6,0	0,2	0,2
6	65,1	6,9	9,9	1,0	15,3	3,1	0,1	0,0
7—9	66,7	4,3	16,6	0,5	13,3	1,2	0,1	0,0
10—	56,1	3,1	30,3	0,8	10,1	1,0	—	—

(*Homogénnek* tekinti a statisztika azokat a háztartásokat, ahol — a cselédet nem számítva — csak a családtagok élnek együtt. Budapesten ekkor csak a lakások 64⁰/₀-a volt homogén. Az *idegenek* azok a családhoz nem tartozó személyek, akik pénzületi ellenszolgáltatás nélkül élnek a lakás bérlőjével együtt: a cseléddel bírónál pl. nevelőnő, társalkodónő, inas (ez magyarázza a lakás nagyságával emelkedő arányukat); a cseléd nélkülieknél többnyire alkalmazottak — segédek, *inasok*, szolgák. Egy-egy lakástípusnál a végösszeg többnyire kevesebb 100-nál: Nem tüntettük fel azokat a lakásokat, ahol albérlő és ágybérlő egyaránt előfordult; továbbá a családtag nélküli (pl. több szolgáló vagy munkás számára fenntartott) és az *üres* lakásokat).

A táblázatból kitűnik, hogy a *cselédes* lakásoknál a tiszta, homogén háztartás annál gyakoribb, mennél *nagyobb* a lakás, míg a *cseléd nélküli* lakásoknál *fordítva*: a tiszta háztartás a legkisebb lakásban a leggyakoribb, minél nagyobb a lakás, annál inkább csökken a homogén háztartások aránya.

A homogén (tiszta) háztartások aránya az egyes társadalmi rétegeknél

katonatiszt	84,0	gyámoltásból élő	64,3
katona-, rendőr altiszt	80,0	szolga, cseléd	62,8
köztisztviselő	83,0	segédszemély	61,2
tanszemélyzet	81,3	vagyonából élő	61,0
értelmiségi	76,6	önálló	60,5
magántisztviselő	76,0	piaci árus	53,0
altiszt	75,1	napszámos	50,7
házmester	72,4	kézimunkázó nők	42,2

Az arány fokozatosan csökken, „de nem annyira a vagyoni helyzet, hanem az intelligencia szerint”. Mégis figyelemre méltó, hogy a „vagyonukból élők” és az „önállók” csaknem az utolsó helyre szorultak. A magántisztviselők és a segédszemélyzet (munkások) között azonban itt is 15⁰/₀-os a különbség, ha a közbülső rétegeket, melyek gyakorta csak a szolgálati lakás előnyeivel élnek, figyelmen kívül hagyjuk.

Összességükben a lakások 64⁰/₀-a volt „tiszta”, 36⁰/₀-a „vegyes” típusú. Ebből 17⁰/₀ albérlő, 12,5⁰/₀ ágyrajárás útján volt hasznosítva, 5,8⁰/₀ egyéb módon („idegenek” vagy az albérlő-ágybérlő kombinációjaként). Az *albérlő a nagy, az ágybérlő a kicsiny lakások hasznosítási formája*.

Az albérlők aránya alacsony a szabadfoglalkozásúaknál, tisztviselőknél és a legszegényebb rétegeknél. *Ágyrajárót csaknem kizárólag cseléd nélküli lakásokban találni*.

A lakásoknak több, mint a fele volt egyszobás, de a társadalmi rétegek elkülönítése megmutatja, hogy bizonyos rétegek ennél jóval jelentősebb arányban éltek e kis lakásokban. Így a *napszámosok 90⁰/₀-a*; a „*segédszemélyzet*” (*munkások*) *nyolcvan százalékáa egyszobás lakásban élt*. (A munkásság 20⁰/₀-ának már kétszobás lakás jutott.)

Az „önállók” 30⁰/₀-a egyszobás, 25⁰/₀-a két-három szobás lakásokban élt, de az ötszobás vagy nagyobb lakásban élők száma is meghaladta a 20⁰/₀-ot; ami jól mutatja, hogy az „önálló” kategória rendkívül heterogén rétegeket egyesített.

Az értelmiségi rétegeknek 6—10⁰/₀-a lakott egyszobás lakásban, a kétszobás lakás is igen ritka. A három-négyoszobás lakásban élők aránya 40⁰/₀ fölött van, az *értelmiségi lakások fele ötszobás és annál is nagyobb*.

Hűen tükrözik a társadalmi rétegek eloszlását a *lakbérek* is. A szoba-konyhas lakások átlagos bérértéke 255 K.

Az „intelligens osztályok” lakbéreinek négyötöde 400 K fölött van. Ezerkétezer K lakbért fizet a katonatiszti-tanszemélyzet családok 20—25⁰/₀-a, az egyéb értelmiségi rétegek 38⁰/₀-a.

A lakások megoszlása Budapesten a bérösszeg nagysága szerint 1906-ban; százalékban

—200	(szegény)	18,4
200—400	(vagyontalan)	41,3
400—1000	(közepes módú)	28,2
1000—2000	(jómódú)	9,7
2000—5000	(vagyonos)	2,2
5000—	(gazdag)	0,2

A már feltárt rétegzést most más oldalról támasztja alá a lakbér nagysága szerinti csoportosítás. Újat nyújt számunkra a kerületek szerinti felosztás is. A „szegény” csoport aránya Kőbányán 53, Óbudán 72⁰/₀! Közepesmódúak a Terézvárosban laktak nagyobb számban (39⁰/₀). (Arányuk Óbudán, Kőbányán csak 7—11⁰/₀). Az ezer koronán felüli bért fizetők fővárosi aránya 12⁰/₀, ugyanakkor a Belvárosban 36, a Lipótvárosban 28⁰/₀ volt. Ennek megfelelően a főbérelő *társadalmi helyzete* szerinti csoportosításában a „magasabb osztályok” (értelmiségi, önálló, vagyonos) aránya a Belvárosban 72⁰/₀, a Lipótvárosban 47⁰/₀, (az V. kerület külső részein lakó napszámosok csökkentik jelentősen az átlagot); Óbudán és Kőbányán már csak 28—26⁰/₀.

Az egyes kerületeket csaknem valamennyi demográfiai-népegészségügyi mutató azonos sorrendbe rendezi. Már a kortársak is számos kimutatást készítettek arról, hogy a társadalmi rétegződés, a lakbérek nagysága, a lakásokra és szobákra számított laksűrűség, a halálozás, a tüdőbaj, de még az analfabetizmus is mennyire összefügg egymással.

Mellőzve eredményeik bemutatását, csak a kerületek rangsorát soroljuk fel. Az első csoportba a IV., II. és V. kerület tartozik. A második csoportot az I. és a VI—VII. kerület képezi. Hozzájuk kapcsolódik, területileg is, a VIII—IX. kerület tömbje. A negyedik, minden mutató mértékével a legelmaradottabb csoportot a III. és X. kerület képezi.

A jómódú rétegek lakóhelye — más világvárosokhoz hasonlóan — állandóan változik, mert a gyors fejlődés miatt egész városrészek lakásai válnak elavulttá. Így a hetvenes-nyolcvanas években Budáról és a pesti klasszicista építésű városrészből az Andrassy-útra tevődik a súlypont, ahol világosabb, levegősebb, tágasabb lakások épülnek. A századforduló idején már csak a Lipótváros modernebb lakásai elégítik ki az igényeket, ahol lift, központi fűtés, melegvíz, villany, hall, télikert, terasz is tartozik a legjobb lakásokhoz. A közlekedés fejlődésével a Belváros megszűnik a gazdagok lakóhelye lenni. Korszakunk végére a Városliget környékén és a budai hegyvidéken (Gellérthegy, Szabadsághegy) emelkednek a legnagyobb igényű lakóépületek és villák.

Nem feladatunk azonban Budapest lakóhelyi elkülönülésének részletes elemzése. A főváros összefoglaló adatai annak felismerésében segítettek bennünket, hogy az urbanizált társadalom alapvetően két fő rétegre bontható: az alsó néprétegekre és a közép- és felső rétegekre, s közöttük a *háromszobás lakás, valamint a cselédtartás képezi a határozottan kirajzolódó választóvonalat*, (Megfelelő országos statisztika híján csak Budapest lak viszonyait elemeztük.

de ezt a felismerésünket bátran kiterjeszthetjük az urbanizált magyar társadalom egészére.)

A továbbiakban elkülönülten, először a „szegényebb néposztály” lakásviszonyait vesszük szemügyre. Ha figyelmen kívül hagyjuk a jellegzetes nagyvárosi foglalkozásokat (hordár, szolga, altiszt, házmester), országosan elsősorban a (gyáripari) munkásság lakásviszonyaival kell foglalkoznunk.

A munkásság lakásviszonyai

Az 1910. évi népszámlálás 732 576 ipari munkás közül 401 135-öt, 54,8%-ot tekint gyáripari munkásnak. Az 1910. évi *iparstatisztika* szerint a gyáripar — alkalmazottakkal együtt — 434 011 embert foglalkoztatott, akik 4835 vállalatnál dolgoztak.

A 4835 vállalat közül 2060 (42,6%) nyújtott egyes dolgozóknak ingyen, vagy kedvezményesen szolgálati lakást. E lakások összes száma 32 381 volt. Emellett a vállalatok 21 006 szálláshelyet is biztosítottak alkalmazottaiknak. Feltételezhetjük, hogy a szolgálati lakásokban nemcsak egy kereső (a családfő), hanem másik családtag (feleség, gyermek) is dolgozott, vagy albérlőt, ágybérlőt tartottak. Egy lakásra átlagosan 1,5—2 keresőt számíthatunk. Összesítve a hálólhelyek lakóinak számával, 67—76 ezer kereső munkás élhetett a gyárhoz tartozó lakásokban, a *gyáripar dolgozóinak 15—17%-a*. A munkásság többsége tehát saját tulajdonú vagy bérelt lakásban élt. Arányuk azonban az egyes iparágakon belül jelentősen eltérő volt.

A gyáripari munkásság és szolgálati lakásainak aránya iparágak szerint

Megjelölés	abszolút számban			aránya %-ban			hány munkásra jut	
	alkalmazott	lakás	hálólhely	alkalmazott	lakás	hálólhely	egy lakás	egy hálólhely
I. vas és fém	55 431	4 752	1 324	12,8	15,7	6,3	12	42
II. gép	71 414	2 169	410	16,5	7,2	1,9	33	174
III. kő, föld, agyag	63 461	10 665	4,912	15,6	35,2	3,3	6	13
IV. fa, csont	55 492	6 219	2 371	12,8	20,5	11,2	9	23
V. bőr, szőr	8 582	496	112	2,0	0,6	0,5	44	77
VI. fonó-szövő	42 825	2 188	3 902	9,9	7,2	18,5	20	11
VII. ruházati	15 802	82	57	3,6	0,3	0,3	193	277
VIII. papíros	10 018	627	446	2,3	2,1	2,1	16	22
IX. élelem	74 553	2 537	6 772	17,2	8,4	31,9	9	11
X. vegyi	23 735	1 457	778	5,5	4,8	6,9	16	31
XI. építő	12 698	12	52	2,9	0,0	0,2	1058	244
összesen	434 011	30 094	21 086	100,0	100,0	100,0	14	21

A lakást is adó gyártelepek zöme (kb. 2/3-a) a kohók, értelepek, kőbányák, fatelek közül került ki, vagyis a lakóhelyektől távolabb eső területeken. Ezek a gyári tulajdonban levő lakások az extenzív, nyersanyagkitermeléshez jobban kötődő iparágak elmaradott, szakképzetlen, szegénysorsú munkásait tömörítették. A lakások rossz minőségűek voltak, s gyakran a nyersanyagkitermelés színhelyén, minden lakott helytől távol épültek. Egy felmérés szerint a gyári

munkáslakások 75⁰/₀-ának bérértéke vagy bére 150 korona alatti, tehát az átlagos szoba-konyha szintjét sem érhették el. Az iparfelügyelők jelentéseiben is gyakorta olvashatunk az elemi feltételeket sem biztosító, gyakran életveszélyes állapotban levő tömegszállásokról.

A gyári munkáslakások *másik* csoportját a nem ritkán külföldről hozott szakmunkásság (vas- és fémipar, gépipar, szövőipar) számára épített *jobb minőségű* szolgálati lakások képezik. Egy ilyen „gyári” lakás már inkább kiváltságnak, s nem szükségmegoldásnak számított. Jobb minőségük mellett bérük olcsóbb volt, sőt a lakás néha gyári juttatásnak számított.

Földszintes-egyelemeles, két-négy lakásos (természetesen csak szoba-konyhás) házakat épít pl. munkásainak Budapesten a MÁV, a Ganz-gyár, Fiumében a kikötő, Pozsonyban a Nobel-gyár, Diósgyőrött az Állami Vas- és Acélgár.

A gyáripari munkásság mintegy 85⁰/₀-a, az egész munkásság 90⁰/₀-a saját maga volt kénytelen lakásáról gondoskodni. A munkásság nagyvárosokban való koncentrálódásának és „proletarizálódásának” megfelelően rendkívül kevesen éltek a saját házukban. Száz házas férfi kereső közül egyúttal háztulajdonos is volt a mezőgazdasági keresők közül 88, az önálló iparosok közül 80, a közszolgálatból élőknel 47; az ipari és kereskedelmi segédszemélyzetnél pedig csak 32! A munkásság többsége tehát — a *gyáripari* munkásság feltehetően még nagyobb arányban — *bérlakásban* élt.

A bérlakások azonban nem bérházakban helyezkedtek el, s ez alól csak a legnagyobb városokat emelhetjük ki. (Budapest, Pozsony). Többségükben föld-szintes-egyelemeles szoba-konyhás lakások sűrűsödtek munkáslakásokká a hajdani parasztporták, napszámoskunyhók telkein.

Braun Róbert Marosvásárhely munkásságának lakásviszonyait elemezve a koncentrálódásnak ezt a típusát mutatja be.

Egy udvaron 46 család egyedül, 73 másod-, 70 harmad-, 33 negyed-, 20 ötöd-, 18 hatod- és többbedmagával lakik. (Utóbbiak közül a legnagyobb egy tizenkét családot befogadó porta.) Az átlagos udvarlakottság három család. A munkáslakások 64⁰/₀-a egy helyséből, 33⁰/₀-a két helyséből áll. Padlójuk 48⁰/₀-ban agyag, 52⁰/₀-ban deszkapadlós. A lakások 42,7⁰/₀-a nem megfelelő (sötét, nedves, túlzásfolt). Az átlagos lakáslakottság 4,5. Az 1052 lakó számára csak 452 ágy volt, egy ágyban tehát ketten alhattak. (Az egyhelységű lakások nagy száma az erdélyi egysejtű parasztház hagyománya. Az ország más részein már jobbak voltak a munkások lakásviszonyai.)

Ágoston Péter Nagyváradon, a munkáslakta Olaszi városrészben mérte fel a lakásokat, vizsgálata mintegy 140 lakásra terjedt ki. 77 lakás szoba-konyhás, 26 félkonyhás, 26 egyhelységes volt. 62 szoba belmagassága 2 m-nél is alacsonyabb, s ennek megfelelően a térfogat is rendkívül alacsony: 20 m³-cn aluli 74, 20—30 m³ közötti 19 szoba. A szobák átlagos alapterülete 12 m². Padlója 96-nak föld, 38-nak deszka, 8-nak téglá. Egy ablak átlagos mérete 60×45 cm, egy ajtó magassága 160 cm. Egy m³ levegőért 4,50—9 K-t kell fizetniök. (Egy nagyváradai négyosztós lakás egy légköbmétere csak 3 K.) Átlag öt személy lakik egy lakásban. A munkások jövedelmük 15—20⁰/₀-át költik lakbérre.

Illés Imre Pozsony néhány hivatalnok és munkás háztartását vizsgálva megállapította, hogy *minden munkáscsalád egyszoba-konyhában lakik, a lakás-szükséglet szempontjából nincs eltérés*. A népes család nagyméretű, de silányabb, a kis család kisebb, de takarosan berendezett szoba-konyhában élt. A lakbér a munkáscsaládok jövedelmének 19⁰/₀-át emészti fel. (Néhány család már bérlakásban lakott.)

Bród Miksa Budapesten 1604 beteg munkás lakásának adatait összegezte. (A betegek feltehetőleg az esetetebb rétegek közül kerülhettek ki, a nagyarányú összegezés azonban figyelemre méltó. A betegek betegpénztári tagok, tehát nem a lumpen-elemek lakásáról van szó.) Az 1604 lakásban 1880 család, 7503 lakó élt.

1604 beteg munkás lakásának főbb adatai

Típus	száma	%	benne él	laksűrűsége
konyhátlan szoba	235	14,6	817	3,5
szoba-konyha	955	83,5	4843	5,1
két szoba-konyha	30	1,9	166	5,5
alapterület (m ²)	száma	%	benne él	%
6—10	196	12,2	647	8,6
10—15	458	28,6	1005	26,7
fűtésű	száma	%	benne él	%
főző-kályha	—	20,7	—	18,5
cserépkályha	—	0,3	—	0,2
Meidinger-kályha	—	0,9	—	0,7
vaskályha	—	75,1	—	77,1
nem fűthető	—	3,0	—	3,5

Ablakkal ellátott lakásban él		%	ebből udvari %
ablak nélküli	121	1,6	—
1 ablakos	3911	51,2	85,4
2 ablakos	3350	44,7	69,7
3 ablakos	100	1,3	55,6
4 ablakos	21	0,3	66,7

Az adatok önmagukért beszélnek. A lakások 80⁰/₀-a nélküli a kamrát, tehát nagyobb tömegű élelmiszer tárolása lehetetlen. Egy családra 0,85, egy lakásra pedig 1,006 szoba jut. 49 család (287 személy) pincelakásban él. Az ablakok 78⁰/₀-a nem megfelelő. A lakások 20⁰/₀-a nedves. WC még a csatornázott területeken is csak a folyosón vagy az udvaron van. A gyári munkások lakbére a kereset 20⁰/₀-a. 1 m² 10, 1 m³ 3,1 K-ba kerül. (Az albérlők keresetük 20, az ágybérlők 14⁰/₀-át kénytelenek lakbérre fordítani.)

6970 személyre 3734 ágy jut. (Egy ágyra 1,87 alvó jut; tehát ketten alhatnak egy ágyban.)

A munkásság zöme szoba-konyhás, kamra nélküli, egy-két ablakos, alacsony, vaskályhafűtésű udvari bérlakásban élt — ötödmagával — a századfordulón.

1908-ban indul az első és sokáig egyetlen nagy munkáslakásépítő akció. Az 1908: XXIX. t. c. intézkedik a „Budapest székesfővárosban és környékén állami költségen létesítendő munkásházáról”. Terv szerint a MÁV és MÁG dolgozónak építene az állam Kispesten, a város határa melletti beépítetlen

területen 6—10 000 lakást, 12 millió költséggel, a lakások zömét négy lakásos pavilonokban, 360 □-öles telkeken helyezvén el.

1908—1914 között felépül az első hazai, nagyvárosi lakótelep. A kormány 1914. évi jelentése szerint 836 ház (6 kétemeletes, 234 emeletes, 596 földszintes) épült, 3657 lakással. A házak — a munkásság akkori tényleges lakviszonyainak és a munkásság ideális lakviszonyairól alkotott képzeteknek megfelelően — viszonylag kicsinyek, zömmel földszintesek és egyemeletesek, s két-hét lakást rejtenek magukban. (1925-ig 1007 ház, 4412 lakással készült el.) Az 1914-ig felépült 3657 lakást a következő munkahelyek dolgozói kapták:

979	— MÁV Gépgyára
458	— MÁV Északi Főműhely
559	— egyéb MÁV munkás és alkalmazott
642	— posta, távirda altiszt
38	— állami alkalmazottak
718	— magángyári munkások és alkalmazottak
111	— rendőrség
40	— kereskedő-iparos
105	— még üresen áll.

A telepen ekkor már húszezer ember él. Az egyszobás lakás szobája 20, konyhája 10, kamrája 4,5 m² alapterületű. A kétszobás lakás szobái 16 és 12 m², konyhája 8 m². A belmagasság 2,90 m. Az egyszobás lakás bére 120, a kétszobásé 220, a háromszobásé 330 korona. A kispesti Állami Munkástelep (Wekerle-telep) méltán volt a kormány és a főváros büszkesége. (Rendkívül izgalmas kérdés, hogy előnyös helyzetbe került lakói milyen életmódot folytattak, milyen politikai nézeteik voltak stb. Sajnos, a figyelem akkor nem terjedt ki az új települési jelenségre.)

Az óriási többség, a szoba-konyhás lakások munkáslakói számára a kis létszámú család parancsoló szükség volt, s a jobb lakásviszonyok megteremtésének egyetlen útját jelentette:

100 húsz és negyven év közötti férfi keresőre jutó hét éven aluli gyermekek száma:

kisbirtokos (0—5 hold)	183
önálló iparos	182
kisbirtokos (5—10 hold)	169
kisbirtokos (10—50 hold)	149
gazdasági cseléd	148
mezőgazdasági munkás	146
birtokos (50—100 hold)	132
birtokos (100—200 hold)	123
honorácior	92
ipari segédszemély	79
ipari segédszemély Bp-en	47

A munkások lakásának berendezése nem mutat a parasztihoz hasonló eredendő egyöntetűséget, a homogenitást az azonos anyagi viszonyok hozták létre. A bútorzat sem utal paraszti eredetre. Az elrendezés sohasem sarkos. A konyhában áll a beépített, a bérházakban már mozdítható jókora takaréktűzhely. A szobában kihúzható keményfa asztal, négy szék van a szoba közepén. A szobában az ágyak foglalják el a legjelentősebb helyet. Láda helyett szekrény-

ben helyezik el a ruhákat. A paraszttal közös bútor az ötfiókos sublód. A bútorok asztalosmunkák, többnyire barnára festettek. A székek már gyári készítmények, minden lakásban hasonló kivitelűek. A szőnyeg ismeretlen, legfeljebb rongyszőnyeg használatos. A falon egy-egy szentkép mellett feltűnik Lasalle, Marx arképe is. Az újságok egész oldalas képei is gyakorta a falakra kerülnek. A szobát vaskályha fűti. (A berendezés tehát nem utal paraszti eredetre, hanem a középosztálybeli lakáskultúra leegyszerűsödött változatának tekinthető. A konyha—szoba funkciói sem mosódnak össze.)

A hosszú munkaidő, a szabad idő otthonon kívüli kollektív eltöltése, az alacsony jövedelmi szint a lakás iránti igényeket a minimumra csökkentette. Minden család szoba-konyhában lakott; a nagyobb kereset a lakásviszonyokban csak minőségi különbségeket eredményezett. A jobb életet a jobb táplálkozás jelentette. A munka-pihenés-szórakozás hármaskörében a lakás csak a pihenés (s emellett az étkezés) színtere volt. Ha valamelyik dolgozó családtag otthon tartózkodott, elhalkult a beszéd, a gyerekek a konyhába szorultak. Annál népesebbek voltak a városszéli utcák, a földszintes udvarok, a bérházak függőfolyosói. A munkások nem betértek egymáshoz, hanem beszóltak egymásnak. Társas életük sohasem szorult a szoba négy fala közé; s bár lakásuk egyik helyiségéncik sem volt quasi-szagrális funkciója, életük nem annyira lakásuk köré szerveződött, s így lakásviszonyaik kapcsán életformájukról kevesebb mondandónk van.

Nem tárgyalhatjuk külön az „önálló iparosok” másfél milliós tömegét, hiszen többségük segéd nélküli, falusi, paraszti múltú (és részben életű) kisiparos, de a városi kisiparosság zöme sem élt jobb körülmények között. Gyakran a kétszobás lakás egyik szobája volt a „műhely”. A különbség: kétharmad-háromnegyed részük a saját házában él. (A vékonyabb jómódú réteg már a „középosztályba” csoportosítható.)

A középosztály lakásviszonyai

Budapest lakásviszonyainak elemzésénél láthattuk, hogy — felfelé haladva — a háromszobás lakások lakói már másik társadalmi réteget alkotnak. A határvonal elég élesen meghúzható: munkásnak vagy altisztu rangú alkalmazottnak nincs három szobás lakása. (A parasztház is csak kétszobás nagyságrendig fejlődik, *a gazdagabb parasztnak nem több szobája, hanem több háza van.*)

A városban élő középosztálybeliek többsége bérlakásban él. Három-négy-szobás lakásaik a belvárosi bérházak utcai frontját foglalják el. A háromszobás lakások rendszerint az előszobából nyíló legnagyobb ebédlőből, a fürdőszobával is összeköttetésben levő hálóból és a szalonból (nappali) állanak. Ha van negyedik-

Néhány th. jogú város lakásainak és fürdőszobáinak száma 1900-ban

Város	lakás	fürdőszoba	%
Budapest	161 234	25 681	15,9
Szeged	23 171	239	1,0
Hódmezővásárhely	15 062	38	0,3
Pozsony	14 549	342	2,4
Arad	13 833	565	4,0
Fiume	8 396	219	2,6
Kolozsvár	12 900	589	4,6

ötödik szoba, az elsősorban dolgozó- és gyermekszoba, s azután jelennek meg a helyiségek gyarapodásával a többiek. A fürdőszoba ekkor még a középosztály városon lakó tagjai számára is luxusszámba megy.

A fürdőszoba jelentősebb mértékű elterjedése, a vízvezeték és csatornázás kiépülése nyomán, a századforduló utáni évekre esik.

Előszoba, konyha, cselédszoba együttesen ugyancsak egyedül a fővárosi nagyobb lakások tartozéka.

A lakás *berendezése* nem annyira a valóságos igényeknek, mint inkább a szobák elnevezésének felel meg. Az empire hangulatú ebédlő közepén áll a hatalmas, bársony- vagy csipketerítővel letakart asztal. Körülötte magas, egyenes támlájú székek. Két jókora bútordarabon is felismerhetjük a mai konyhakredenc formáit: a nagyobb tálalón és a kisebb pohárszéken. Az idősebbeknél biedermeier, a középkorúaknál „reneszánsz”, s a századfordulón házasulóknál szecessziós hangulatú *nappali* (szalonnak hívják a jobbmódúak) már nem mutat középponti szimmetriát. Fotelok, keret, asztalka, szőnyeg, csipkék, porcelánok (utóbbiak a vitrinben elhelyezve) teszik a benne élők számára meghitté. Gyakori „bútordarab” a zongora is. A *hálószoba* közepét a két egymás mellé állított ágycsomag foglalja el. Fehérneműs és ruhásszekrény, fésülködőasztal tartozott még a „hálógarbitúrához”. Vendég a hálószobába — vendégjogon — be nem léphetett, sőt a háziak által is a lakás leginkább „kímélt” szobája volt, melybe csak aludni tértek. Nem annyira a praktikus kímélet, mint inkább a hálószoba — korántsem tudatosult — „szakrális” jellegében kereshetjük ennek okát. Hiszen, ha volt, mindig itt helyezték el a feszületet, szentképet, de még a páncélszekrényt is. A városi lakás hálószobája „státusértékében” a falusi tisztaszobával rokonítható. Legtovább a hálószoba maradt *egyfunkciós* szoba; a rosszabb lakviszonyok közt élő kispolgárság is ezt őrizte legtovább.

A *vidéken élők* mind hivatallal járó vagy saját *házban* laknak. Lakásuk, az ilesőbb életviszonyok miatt is, valamivel nagyobb, általában négy-ötosztásúak. Fürdőszobájuk, cselédszobájuk nincs. (A cseléd a konyhában vagy egy udvari melléképületben, vagy otthon a faluban alszik.)

Beosztásuk, berendezésük a városiakéhoz hasonló. A hatablakos ház az utcával párhuzamos tengellyel, vagy L alakban épül. Elmaradhatatlan részük az „úriszoba” (a dolgozószoba megjelölés itt valóban megtévesztő lenne), amelyben a pipatórium, íróasztal, üvegezett könyvszekrény (benn a Millenáris Magyar Történet, vagy a Corpus Juris aranygerincű kötetei porosodnak), hintaszék, bőrfotelek, dívány szolgálják a ház urának kényelmét. Képek helyett itt agancsok, vadászfegyverek díszítik a falat. A *legjobb módúaknál* a szobák nagyobbak, a bútorok is nagyobb méretűek, tulajdonosaik nehézkességéhez szabottabbak. A nagy szalonban krémszínű plüss díványok, nagy fotelok, masszív faragott szekrények állanak (a fehérnemű közé levendula téve), és itt van még a szórakozás és szórakoztatás vidéken *elmaradhatatlan* eszköze, a zongora is. A hálóban állótükör, márvány mosdó, magasra vetett ágygal. A vendégszobában rézgombos vaságy, fehér bútorok. Az udvar csak virágoskert, mélyében filagóriával.

A *kisebb módúak* ebédlője már alvóhely is, a nappaliban nagyobb helyet látszik elfoglalni a zongora, az oldalszoba éppúgy gyerek-, mint vendégszoba. A szekrények tetején befőttesüvegek, téli almák sorakoznak. Az udvarban már tyúkok kapirgálnak, s milyen kellemetlen, ha az illusztris vendég verandái szunyókálását szakítja meg a tehenbögés. (Nem is kötik be olyankor !)

A legkisebb falvakban a kert végében már ott van méhes is, az „úriszobában” ott hever a lószerszám (mert az istállóból ellopják), s az ebédlő az a

helység, ahol sohasem ebédelnek; a kapun ígás szekerek járnak be, s a bibliát, közgyűlési jegyzőkönyvet, osztályzónoteszt sem lehet azonnal megtalálni, mindig elhordják az asszonyok által oly „korán” (7 évesen) olvasni megtanított gyermekek, mást nem találván. Ugyanott a legényember tanító szalmafedeles háza itt-ott beázik (aszerint kell elmozgatni a betyárbútort); az ágyon a szalmába fészkelve három-négy tyúk tojik rendesen, de alatta is kotlik egy-kettő. (De a tanító már nem tartozik az úri középosztályhoz. Ezért még a polgári iskolai tanároknak is meg kell harcolniuk.)

A vidéken élők eme rétegezettsége nincs vagyonhoz, foglalkozáshoz kötve. A falvak eltérő jövedelmet nyújtanak a honorácioroknak, s az előrelépést nem a fizetésemelés, hanem a jobb községbe történő áthelyezés jelenti. Az úri birtokok pedig maguk döntenek el, hogy mennyit költenek otthonukra. Több száz holdas birtok kúriája is düledezhet, ha eladó lány nincs a házban. A kúriák „többlete”, hogy rendesen kert vagy park is tartozik hozzájuk. A kisebbeket „urilak”-nak, a nagyobbakat kastélynak nevezik, azonban a szegényebb arisztokraták földszintes kúriája is „kastély”.

A városi és vidéki középosztályról egyaránt elmondhatjuk, hogy nem tudták, vagy nem akarták lakásuk minden szobáját étellel megtölteni. Az ebédlő sokszor üresen (télen hidegen) állott. Ha vendég nem volt, rendesen a konyhában étkeztek (pestiek a hallban, előszobában is). Általános jelenség volt a „bútorok kímélése” is, csak egy szobát laktak, télen csak egyet fűtöttek (a nappaliban vagy az ebédlőben folyt az élet), s a hideg hálóba tértek aludni, a többi szobába csak vendéggel együtt nyitottak be. A nyáron elsötétített, télen hideg, élettelen, esőndes szobák rideg, az életformának már meg nem felelő bútorzatukkal egy réteg lefelé történő elhatárolódásának, igényszint tartásának voltak önmaga számára is terhes, de alkalomadtán mutató bizonyítékai.

A lakatlan szobákat az állandóan kínálkozó albérleti hasznosítás lehetősége, különösen Pesten, ahol a társasélet nem kényszerült a lakásokba, gyakran változtatta „bútorozott szobákká”. A lakás ismét lakássá változott, s megszűnt egy társadalmi réteg egzisztenciális bizonyítéka lenni. Másutt azonban nem volt meg az a lehetőség, hogy a funkcionálisan felesleges lakrészeket jövedelemforrássá változtassák. A lemondás az igények, pontosabban az igények jelzésének feladását jelentette volna. Így e szobák többsége csak évente néhány napra lett tele meleggel, vidámsággal, zajjal, gyermekkacajjal és dohányfüsttel.

Hétköznapiak a ház asszonya rendszerint otthon tartózkodott, de ebédre a családtagok is hazatértek. A takarítás, főzés, a gyermekek gondozásának terhe zömében a háztartási alkalmazottra nehezedett. (A háztartási alkalmazottak a férjhezmenés előtt álló falusiakból kerültek ki, akik két-három évi munkával így gyűjtötték össze kelengyéjüket.)

A legnagyobb lakásuk a szabadfoglalkozásúaknak volt (orvos, ügyvéd); mivel a különálló rendelő vagy iroda még nem volt szokásban. Az önállók, vagyosak jobban élő rétege lakásviszonyaiban fokozatosan a felső rétegekhez közelít. Az átmenet fokozatos, éles elhatárolódást nem találunk.

A *felső rétegek* (arisztokrácia, nagyburzsoázia) lakás- és életviszonyairól kevés mondanivalónk van, hiszen vagyoni helyzetüknek megfelelően nagyjából egész Európában azonos körülmények között éltek. Az *arisztokrácia* (amely az európai átlagnál jobb körülmények között élt) vidéki birtokán (sokszor több) kastélyt tartott fenn, de volt palotája Pesten (a Nemzeti Múzeum környékén, a Józsefvárosban, a Várban, vagy az Andrásy-út környékén) és esetleg Bécsben is. Életük mélységben teljesen elkülönült a többi társadalmi rétegtől, horizon-

tálsan viszont annál inkább összefonódott a Monarchia és Európa arisztokráciájával. A *nagyburzsoázia* (amely az európai átlagnál rosszabb körülmények között élt) döntő többségében Budapest modern villanegyedeiben lakott. Szecessziósan bonyolult alaprajzú, zsúfolt berendezésű lakásaiban megfordult a művész- és tudósvilág, a politikai élet „felső-közép” rétege is. Utóbbiak közül a vagyonosabbak inkább a nagyburzsoázia, mint az arisztokrácia lakásait utánozták. Nyári lakóház, üdülő építése a századforduló után már szokásos, de korántsem általános. (Az arisztokrácia Földváron, a burzsoázia Siófokon építkezik.) Inkább vadászkastélyok, tengeri üdülőhelyek, külföldi nagyvárosok vonzák magukhoz a nyári Budapestről az utazni tudókat. (Podmaniczky Frigyes volt az első, és sokáig az egyetlen, aki a felső rétegek közül a nyarat is Budapesten töltötte, sőt évtizedekig el sem hagyta a fővárost.)

*

Otthonok a századforduló Magyarországon . . . Az összegezõ általánosítás szintjén kevés újat tudnánk mondani. Éppen a lakásviszonyok heterogenitása figyelmeztet: a lakások (és lakói) nemcsak „vertikális” tagolásban voltak élesen elkülöníthetők (pl. a szobák száma alapján), hanem horizontálisan, az előbbi csoportosítást némileg keresztezve, határozottan elkülöníthetjük az agrártársadalom és az urbanizált társadalom tömbjeit is. Kétkezi emberek, honoráciorok és jómódú kenyéradók csoportjait is kettéosztotta ez a megoszlás. Olyannyira kényszerűen írta elő a település-típus az egyik vagy másik életformát, hogy a „helyben maradás” csaknem egyenértékű volt a megrekedéssel. A városiasodó mezővárost a fenti ellentmondás valóságos megtestesülésének tekinthetjük, ahol az „egymásba tolt” települések egyike sem tudta hegemoniáját maradéktalanul érvényesíteni. De tünete volt a rohamosan gyarapodó főváros éppúgy, mint a lélekszámban már nem (vagy csak alig) növekvő kisebb falvak tömege is.

A lakásviszonyok (lakáskultúra) *javulása* viszont korántsem korlátozódik egyetlen (vertikális vagy horizontális) társadalmi csoportra. (Az egyetlen, de negatív kivételnek az uradalmi cselédséget tekinthetjük, amelynek lakásviszonyai korszakunk végére sem érik el mindenütt a társadalom akkori minimális követelményét, a *családi otthon* szintjét.)

A lakásviszonyok javulásának általános, bár nem minden társadalmi csoportra egyenlő mértékben kiterjedő menete a fokozódó igényekkel és követelményekkel mégsem tudott lépést tartani. A „lakásügy” ezért a századforduló után sokat vitatott-elemzett társadalmi problémává vált, sőt idővel az állami lakáspolitikára rangjára emelkedett. (Külön törvények intézkedtek a cselédházak minimális követelményeiről, a mezőgazdasági munkásházak teletszerű építése esetén nyújtandó állami támogatásról, a gyári munkáslakások építetőinek adókedvezményéről, a Wekerle-telep építéséről. Nagyszabású bérházépítő programja volt a fővárosnak is.) Az eredményes akciók is alig-alig tudtak változtatni a lakáshiányon. (A lakbérek évről-évre jelentős mértékben emelkedtek.) Végeredményben: a lassú (inkább minőségi) javulás ellenére is a lakáskérdés korszakunk végére — elsősorban a mind gyorsabban növekvő urbanizált társadalom számára — a *megoldásra váró központi társadalmi kérdések sorába került.*

JEGYZETEK

A közölt tanulmány a készülő tízkötetes *Magyarország története* c. munka hetedik kötetéhez készült egyik előtanulmány („A mindennapi élet keretei a századforduló Magyarországon”) egy részének rövidített változata. (A tanulmány további részei elsősorban a táplálkozási és ruházatközpontú viszonyok ismertetését tartalmazzák.)

A mindennapi élet kutatásának fontosságára *Hanák Péter* irányította néhány fiatal kutató, köztük e tanulmány írójának figyelmét. A nálunk még alig vizsgált kutatási témakör kitűzése mellett tanácsai, konzultációinak révén nemcsak témaválasztásom egésze, hanem tartalmi megállapításaim jó része sem születhetett volna meg az ő segítő közreműködése nélkül. Az eredeti tanulmány elkészítésében szakirodalmi tájékozottságát és széleskörű ismereteit több alkalommal rendelkezésemre bocsátotta *Kende János* és *Kósa László* is. (Előbbi elsősorban a munkásosztály, utóbbi a parasztság életviszonyaira vonatkozólag.) Tanácsaikért, iránytadó útmutatásukért ezúton mondok köszönetet. Forrásértékű volt számomra az a gazdag emléktanyag és szeretetteljes visszaemlékezés, amellyel egyéni életsorsuk alakulása miatt pontosan századforduló körüli metszetet nyújtottak számomra fiatalkori visszaemlékezéseikben egy-egy táj és közösség akkori életéről nagyanyáim, néhai Gergely Gyözőné (1885—1971) és Benkő Istvánné (1884—).

Az itt közölt, lakásviszonyokkal foglalkozó fejezetnél elsősorban a történeti előzményeket, néhány statisztikai táblázatot s a részletes jegyzetapparátust kényszerültünk mellőzni. Utóbbi a munka előtanulmányjellege miatt látszik nélkülözhetőnek. A továbbiakban csak a legfontosabb felhasznált irodalmat jelezzük.

A statisztikai adatok forrásai a tízévenkénti népszámlálások adatai. (Külön megjelölés híján mindig az *1910-es népszámlálás* adatait ismertetjük, az országos összesítésekben mindenkor *Horvát-Szlavonországok nélkül*.) Általános tájékoztatást nyújtanak a Fővárosi Statisztikai Hivatal kiadványai, a Kőrössy József szerkesztette „Magyarország vármegyéinek közgazdasági monográfiái” c. sorozat némely kötetei; a kormány e tárgyú erőfeszítéseit ismertetik a „Magyar királyi kormány évi jelentései”, továbbá számos ilyen témájú cikket közölnek a korabeli folyóiratok: Városi Szemle, A Háza, Huszadik Század, Közgazdasági Szemle stb.

A településviszonyokhoz: *Thüring Lajos*: Magyarország történeti demográfiája 1867—1949 (A hasonló című kötetben. Bpest 1964), továbbá *Thüring Lajos* és *Thüring Gusztáv* tanulmányai a Földrajzi Közlemények 1907, Városi Szemle 1911, Statisztikai Szemle 1932—1935. évfolyamaiban. A településtípusokról összefoglalóan: *Menül Tibor*: Általános településföldrajz. Bpest. 1963. Magyar vonatkozásban általában, de különösen a tanyákra: *Győrffy István*: Magyar falu—magyar ház (Bpest. 1941), *uő.*: Magyar föld, magyar nép.

A tanyákra ld. még *Balogh István*, *Erdei Ferenc*, *Hofer Tamás*, *Hoffman Tamás*, *Papp László* és mások könyveit, tanulmányait („A magyar parasztság a kapitalizmus korában 1848—1918. I—II.”; *Ethnographia*, Néprajzi Értesítő stb.). A pusztáról az előbbieket és *Illyés* műve mellett csak *Kardos László*: „Jegyzetek a volt uradalmi cselédség kultúrájának és életmódjának alakulásához” (*Ethnographia* 1955). A falvakról az ismertebb századforduló körüli röpiratirodalom mellett (*felsősorolja Hanák Péter*: „Vázlatok a századelső magyar társadalmáról”, *TSzle* 1962), *Major Jenő*: „Magyarország telepítéshálózata” in: „Mezőgazdaság és telepítéstervezés.” Bpest. 1961. *Braun Róbert*: „A falu lélektana” (*Huszadik Század*, 1913) és a korabeli néprajzi irodalom és útikönyvek (*Jankó János*, *K. Nagy Sándor* stb.). A mezővárosokról a harmincas évek monográfiái mellett: *Leopold Lajos*: „Elmélet nélkül”. Bpest. 1917 és a helyi monográfiák egész sora. Településszerkezetét és fejlődését *Menül Tibor* tanulmányai nyomán ismertették.

A városokról ld. a Városi Szemle és a Huszadik Század korabeli tanulmányait; morfológiai elemzés: *Granasztói Pál*: „Morfológiai problémák a magyar városépítésben” (Építés- és közlekedéstudományi Közlemények 1957. 4—2). Demográfiai elemzés: *Thüring Gusztáv*: „Városaink népességének alakulása 1787-től 1910-ig” (Városi Szemle 1911) és *Heller Farkas*: „A városba tömörülés jelensége Magyarországon” (Közgazdasági Szemle 1904). Életükről a korabeli városmonográfiák (némelyikben kitűnő fényképanyag), továbbá *Éhen Gyula*: „A városok társadalma”. Bpest. 1904.

Budapest városképéről *Haltenberger Mihály*: „Budapest városmorfológiai képe” (Stat. Szle., 1942). Életének tanulmányozásához a „Budapest bibliográfia” (szerk. Zoltán Zoltán, I—VI. köt.) kínál bőséges anyagot.

A parasztházzal kapcsolatos irodalom (vitairódalom) legtöbb tanulmánya az *Ethnographia* — Népélet hasábjain jelent meg a harmincas években. (*Bartucz Lajos*, *Jankó János*, *Cs. Sebestyén Károly*, *Győrffy István*, *Bátky Zsigmond* stb.) Ld. még: *Tálas István*: Az alföldi néprajzi kutatásának kérdései” („Az Alföldi Tudományos Intézet évkönyve, I.” 1946); továbbá hozzászólásai MTA. II. Oszt. Közleményei. 1954—1955. A sok helyi leírás közül ld. pl. *Nagy József*: „A tótok otthonáról Árva megyében”. Összefoglalóan: *Vajkai Aurél*: „A magyar népi építkezés és lakáskultúra kutatása. Bpest 1948.

A parasztház berendezéséről az előbbi folyóiratok egész serege tanulmánya mellett *Jankó János*: „Az ezredéves országos kiállítás néprajzi faluja” (Bpest. 1897), *uő.*: „Torda, Aranyos-zék, Torockó magyar (székely) népe”. Bpest. 1893; *Csilléry Klára*: „Vázlatok a tiszai népi lakáskultúrából” (Ethnographia, 1952), *uő.*: „A magyar népi lakáskultúra kialakulásának kezdetei” (kand. dissz. 1969); továbbá *Fél Edit*, *Kardos László*, *Vajkai Aurél* nevezetes néprajzi monográfiái (az életmódra vonatkozóan is értékes adatokkal); *Gunda Béla*: „A társadalmi szervezet és a magyar parasztszoba térberendezése” (MTA I. Oszt. Közl. 1961), *Hortobágyi László*: „Munkásházartás. Egy magyar mezőgazdasági munkás gazdaságának leírása és háztartásának statisztikája 1910/11 és 1917-ben”. Bpest. 1919. Életükről az előbbieket mellett *Kiss Lajos* monográfiái alapvetőek: „Szegény ember élete”. Bpest. 1955; „Vásárhelyi hétköznapok.” Bpest. 1958. Egy kisparaszti „budget”: „Hogyan él a paraszt?” (Magyar Gazdák Szemléje, 1904). Az egyetlen történettudományi megközelítés: *Vörös Antal*: „A paraszti termelő munka és életformája jellegének változásai a Dunántúlon 1850—1919” (TSzle 1966). A cselédházak ajánlott tervrajzeit közlő hivatalos kiadvány: „Gazdasági munkás- és cselédlakások. Darányi Ignác m. kir. földművelésügyi miniszter megbízásából összeállította a Földművelésügyi Minisztérium gazdasági műszaki hivatala az OMGE közreműködésével”. Bpest. 1906. *Andrássy Gyula* belügyminiszter egyidejű rendelete: 1906/63. 107/BM. A hasonló előírásokat tartalmazó törvény: 1907. XLV: 29. §.

A főváros lakásviszonyainak számszerű bemutatásához a Fővárosi Statisztikai Hivatal felmérései szolgáltak alapul, amelyek a Fővárosi Statisztikai Közleményekben jelentek meg. (Az 1906. évi felmérés e sorozat 43. kötete.) *Pataki Béla* felmérése: „Adatok az iskolás gyermekek fűrdéséhez” („Társadalmi Múzeum Értesítője” 1911).

A munkásság lakásviszonyairól a gyáripari statisztikák és (a szolgálati lakások esetében) „A m. kir. gyárfelügyelők jelentései” szolgáltatnak adatokat. Néhány felmérés: *Braun Róbert*: „Adatok a vidéki munkásság életéhez — Marosvásárhely szervezett munkássága” (Huszadik Század, 1909); *Ágoston Péter*: „Jelentés a nagyváradai lakásügyi bizottságnak”. Nagyvárad. 1909; *Illés Imre*: „Házartási statisztika (é. n.)”; *uő.*: „Egy pozsonyi hivatalnok család számadása” (Közgazdasági Szemle 1913); *Somogyi Manó*: „Az óbudai hajógyár munkásainak helyzete” (Statisztikai Havi Közlemények 1888). A munkás-lakótelepekről: *Ferenczi Imre*: „A munkáslakás kérdés”; *uő.*: „A községi lakáspolitikai Magyarországon” (Városi Szemle, 1920); *Meissner Alajos*: „Bel- és külföldi munkástelepek”. Bpest. 1885; *László Gyula*: „A Wekerle állami munkástelep monográfiája”. Bpest 1926; valamint a „Társadalmi Múzeum Értesítője” több tanulmánya (1909—1912).

„Háromszobás lakás, három tál étel délben, másod osztály vasúton — ez a magyar közép-osztály” — fogalmazza meg *Buday Dezső*: „Magyarország honorácior osztályai” (Budapesti Szemle. 1916). A hasonló röpiratok, tanulmányok mellett jólsikerült színes leírás: *Czirák István*: „Képek a parókiáról”. Marosvásárhely. 1911. Szép képanyagot adnak a Borovszky-sorozat egyes kötetei („Magyarország vármegyéi és városai”), valamint a Ház c. folyóirat évfolyamai (1909—1911).

A korabeli lakáshelyzet első marxista elemzése: *Varga Jenő*: „A lakásügy mint közgazdasági és szociális probléma” (Huszadik Század, 1917).

A. ГЕРГЕЙ

ПОСЕЛЕНИЯ ЖИЛЬЕ ПОМЕЩЕНИЯ И ИХ ЖИТЕЛИ В ВЕНГРИИ НА РУБЕЖЕ XIX—XX СТОЛЕТИЙ

(Резюме)

В статье предполагается дать ответ на два основных вопроса: где и как жило население Венгрии в конце прошлого начале нашего века? Первый вопрос предполагает исследование условий поселения, второй — анализ жилищных условий в более узком значении. В процессе изучения условий поселения автор установил шесть основных типов поселений в Венгрии: хутор, степной, усадьбы деревня, станица, город и, наконец, столичный агломерат. Четыре первые типа представляют собой жилищную базу сельского населения, два последних — промышленного. У аграрного населения или вовсе не произошло или осуществилось лишь отчасти отделение места жилья от места работы, и в своем образе жизни оно многое сохранило из прежних традиций. Отдельные типы поселений или ограничивали возможности формирования способа жизни своих жителей или же, наоборот, расширяли эти возможности. Менее значительная часть «урбанизированного общества» хотя и сохрани-

ла прежние городские традиции, но по различным общественно-экономическим причинам приостановилась в своем развитии. Тем более заметно динамичное развитие некоторых других городов, в том числе Будапешта и его окрестностей. К концу рассматриваемого периода Будапешт из небольшого города превратился в одну из мировых столиц: каждый двадцатый гражданин проживал в столице и прилегающих к ней районах. И при анализе жилищных условий приходится разграничить два типа — один, свойственный аграрному обществу, другой — урбанистическому. Подавляющая часть аграрного населения использовала для строительства домом землю и саман, покрывая крыши соломой и камышом. Но с развитием и изменением отопительных материалов, ростом числа жилищ и т. п. изменялось и внутреннее устройство дома, преобразовывались формы пристроек окружавших дом. В значительной мере развилась жилищная культура (не считая построек для службы в степных усадьбах). Население городов менее гомогенно; линию раздела в нем составляет владение двух- или трехкомнатной квартирой и не менее существенными критерием является содержание службы в хозяйстве или же ее отсутствие. Подавляющая часть рабочего класса ютилась (в среднем по пять человек) в однокомнатных квартирах с кухней, лишённых всяких удобств, на окраине города; «среднее сословие» имело, как правило, трех-четырёхкомнатные квартиры, неотъемлемой частью которых все чаще становилась ванная и другие удобства.

Таким образом, население на рубеже XIX—XX вв. — в зависимости от жилищных условий — дифференцировалось не только «по вертикали», т. е. согласно иному положению, но и «по горизонтали», соответственно типу поселения и форме жизни. Внутри двух главных групп — аграрного и городского общества — можно провести дальнейшую дифференциацию по горизонтали, например, отличия между аграрным населением деревни и станицы, или же положение среднего сословия в городской провинции. Исследование формы жизни в этом аспекте поможет конкретизации исторической картины общества.

A GERGELY

ETABLISSEMENTS, LOGEMENTS ET LEURS HABITANTS DANS LA HONGRIE DE LA FIN DU SIÈCLE

(Résumé)

Dans cette étude deux questions principales sont posées: *où et comment* vivait la population de la Hongrie au tournant des XIXe et XXe siècles. La première question demande l'analyse du *peuplement*, la seconde celle des *conditions du logement* dans un sens plus étroit. En analysant les conditions du peuplement l'auteur distingue six types d'agglomérations en Hongrie: hameau, «*puszta*» (dépendance d'une propriété terrienne), commune, bourg agricole, ville et la capitale. Dans les premiers quatre types habite en substance la population agricole, dans les deux derniers la population industrielle. Pour la population agricole, la séparation de l'habitat et du lieu de travail n'a pas eu lieu ou seulement partiellement, et son mode de vie conservait bien des éléments des traditions antérieures. Les différents types d'habitat offraient pourtant à leur populations soit des limites, soit de nouvelles possibilités de former leur mode de vie. Une partie moindre de la «*société urbanisée*», tout en conservant de vieilles traditions urbaines, s'est arrêtée dans son évolution sous l'influence de différentes causes socio-économiques. Le développement de quelques autres villes et de l'agglomération de Budapest était en revanche d'autant plus dynamique. Vers la fin de cette période, de petite ville, Budapest est devenu une métropole, et un citoyen sur vingt habitait dans son agglomération. L'analyse des *conditions du logement* permet également de tracer une ligne très nette entre la population agricole et celle des villes. La majorité de la première continue à habiter dans des maisons construites en terre battue, en torchis, couvertes de chaume ou de rosaux. Pourtant, les changements survenus dans le combustible, l'agrandissement des logements etc s'accompagnaient de changements dans l'installation des maisons et dans la vie qui s'organisait autour d'elles. La culture des habitats se développait considérablement à l'exception de celle des domestiques agricoles vivant dans les «*puszta*». La société urbanisée montre par contre bien moins d'homogénéité, la frontière entre ses deux grands blocs pourrait être tracée entre les appartements de deux et de trois pièces, mais un critère encore plus important est la présence ou l'absence d'une domestique. La majorité prépondérante des ouvriers vivait aux confins de la ville, dans de petites maisons d'une pièce principale et de cuisine, sans confort (en moyenne cinq personnes dans une maison); en même temps, dans les appartements de trois à quatre pièces principales de la «*classe moyenne*» la salle de bains est de plus en plus fréquente, le confort de ces appartements augmente.

A la fin du siècle dernier, au début du nôtre, la population s'articulait donc, sur le plan du logement, non seulement «verticalement», c'est-à-dire selon ses conditions matérielles, mais aussi horizontalement, selon le lieu d'habitat et le mode de vie. Au sein des blocs agraires et urbains 'autres articulations horizontales peuvent être décélées, dont par exemple celle entre la population agraire des villages et des bourgs agraires ou entre la classe moyenne habitant les villes ou la campagne. Une analyse dans ce sens des modes de vie peut contribuer à concrétiser le tableau que nous formons sur la société.